

Філаматы

**Бюлетэнь
Рэспубліканскага
грамадскага
аб'яднання
«Таварыства
аматараў
ведаў (філаматаў)»**

**№ 2(5)
2003**

ШАНОЎНЫЯ ЧЫТАЧЫ!

Галоўны рэдактар Юрый Хадька

Таварыства аматараў ведаў (філаматаў) выказвае падзяку Праграме малых праектаў Амбасады Каралеўства Нідэрланды за дапамогу ў выданні матэрыялаў для сяброў Таварыства і выпускнікоў Народнага ўніверсітэта.

Надрукаваны чарговы нумар Бюлетэня Рэспубліканскага грамадскага аб'яднання “Таварыства аматараў ведаў (філаматаў)”. Выданне становіцца, як мы і абяцалі, перыядычным – на гэты год запланаваны выпуск шасці нумароў. Некаторыя будучыя выпускі стануць тэматычнымі. Так, № 3 Бюлетэня за 2003 г. будзе прысвечаны праблемам, звязаным са зменамі, якія адбыліся на еўрапейскім кантыненте пасля прыняцця ў Еўрапейскі Саюз новых членаў, перадусім нашых суседзяў – Польшчы і Літвы. Тут будучы змешчаныя артыкулы як беларускіх аўтараў, так і аналітыкаў, палітычных і грамадскіх дзеячоў з еўрапейскіх краінаў. Чарговы раз звяртаем вашу ўвагу на магчымасць сувязі з рэдакцыяй, на тое, што тэматыка і змест Бюлетэня можа вызначацца з вашым удзелам.

У гэтым нумары мы змяшчам тры невялікія артыкулы прафесара Юрыя Хадькі: “Белорусская национальная идея”, “Беларусь – у НАТО!” і “Тэарызм”, якія могуць стаць асновай дыскусіі па гэтых і блізкіх да іх пытаннях. Мы запрашаем вас да супрацоўніцтва і гатовыя даць на старонках Бюлетэня месца для вашых артыкулаў, выказванняў і меркаванняў.

Каротка пра іншыя публікацыі, змешчаныя ў Бюлетэні.

Кіраўнік экспертнай групы Кансультацыйнай рады палітычных партыяў па выбарчым праве Міхась Пліска ў сваім артыкуле абмяркоўвае праблему “справядлівасці” і рэпрэзэнтабельнасці мажарытарнай сістэмы галасавання, магчымасці і перспектывынасці для нашай краіны пераходу да змяшанай, мажарытарна-прапарцыйнай сістэмы галасавання.

Палітолаг Віталь Сіліцкі разважае пра перспектывынасць правядзення ліберальных рэформаў у Цэнтральнай і Усходняй Еўропе пасля перамогі ў шэрагу былых сацыялістычных краінаў прадстаўнікоў левых сіл. Галоўная выснова аўтара – няздольнасць краінаў, якія адмовіліся ад ліберальнага рэфармавання, забяспечыць устойлівае эканамічнае развіццё і палітычную стабільнасць.

Вялікую цікавасць несумненна выкліча артыкул акадэміка Радзіма Гарэцкага “Ці багатая Беларусь на мінеральныя рэсурсы?”. На падставе вынікаў аналізу геалагічнай будовы тэрыторыі Беларусі знакаміды вучоны да-

казвае, што Беларусь па забяспечанасці сыравінай не саступае большасці краінаў Еўропы. Іншая задача – правільна распарадзіцца гэтымі рэсурсамі. Факты, прыклады, прыведзеныя ў тэксце артыкула, могуць быць выкарыстаныя сябрамі таварыства аматараў ведаў (філаматаў) у сваёй асветніцкай працы.

Культуролаг Ларыса Храмянкова прадстаўляе публікацыю пра некалькі пакаленняў знакамітага беларускага роду Глябовічаў, ад яго пачаткаў у XV ст. да смерці апошняга мужчынскага прадстаўніка сям’і ў 1669 г. Гонар і Радзіма – дэвіз, пашыраны ў асяроддзі сацыяльна-эканамічных элітаў Вялікага княства Літоўскага, да якіх адносяцца Глябовічы, застаецца ўзорам грамадзянскасці і цяпер.

Гісторыкі Валянцін Голубеў і Ірына Кітурка ў сваім артыкуле працягваюць апавед пра надворнага падскарбія Вялікага княства Літоўскага Антонія Тызенгаўза, які шмат зрабіў дзеля эканамічнага, палітычнага і культурнага развіцця Беларусі сярэзіны – другой паловы XVIII ст., але аказаўся забытым беларускімі даследчыкамі. У ранейшых нумарах расказвалася пра аграрную рэформу, якую А. Тызенгаўз правёў у каралеўскіх сталовых уладаннях на тэрыторыі Беларусі і Літвы, цяпер жа аўтары аналізуюць дзейнасць надворнага падскарбія па стварэнню мануфактураў, спрыянню ў развіцці навукі, культуры і мастацтва.

Напэўна, Вы звярнулі ўвагу на тое, што сённяшні рэдакцыйны ўступ падпісаны не галоўным рэдактарам Бюлетэня, а кіраўнікам “Таварыства аматараў ведаў (філаматаў)”. На жаль, сёння прафесар Юрый Хадыка знаходзіцца не разам з намі, а ў турэмнай камеры нядобра знакамітага “спецпрыёмніка-размеркавальніка” на вільчы Акрэсціна ў Мінску. Арыштаваны ён быў 16 чэрвеня за ўдзел у Народным Маршы “За лепшае жыццё!”, які адбыўся 12 сакавіка 2003 г. Нашых памятаюць! А магчыма проста баяцца і спрабуюць запужаць. На жаль, прафесар Юрый Хадыка адзначыць сваё 65-годдзе 23 чэрвеня 2003 г. за кратамі, але няхай яму будзе лягчэй ад нашых віншаванняў!

Жывуць “Філаматы”! Жыве Беларусь!

20 чэрвеня 2003 г.

Валянцін Голубеў, Аляксей Хадыка

Меркаванні эксперта

ТЭРАРЫЗМ

Тэрарызм – гэта любыя акцыі, скіраваныя на запалоханне многіх. Іх мэта – пасеяць паніку і дэзарганізаваць грамадзкія і дзяржаўныя інстытуты. Тэрарызм стары як сьвет. Але пасля атакі на Міжнародны гандлёвы цэнтр у Нью-Ёрку і Пентагон 11 верасня 2001г. стаў выклікаць асаблівую ўвагу і прывёў да некалькіх буйных ваенна-палітычных акцый. Ацэнкі гэтых акцый грамадзкаю думкаю самыя разнастайныя. І часта супярэчлівыя, што дае падставу разгледзець зьяву тэрарызму больш падрабязна.

Самая першая гістарычная згадка пра тэрарызм, мабыць, захоўваецца ў грэцкіх мітах. Гэта міт аб Пракруставым ложку. Дзікі і дужы Пракруст, які жыў у лесе непадалёку Афінаў, лавіў падарожных і кідаў іх на свой ложак. Калі ногі бедалагі аказваліся даўжэйшыя і выступалі з ложка, Пракруст абрубав іх. Калі ж – карацейшыя, то выцягваў іх. Іншымі словамі, забіваў падарожнага ў любым выпадку. Жах ахапіў жыхароў навакольных гарадоў і вёсак. І тады сын цара Афінаў Тэсэй узброіўся і пайшоў у лес. Ён уступіў у барацьбу з разбойнікам, перамог яго і кінуў яго на крываваы ложак. Пракруст аказаўся даўжэйшым – і Тэсэй адсек яму галаву.

У гэтай прыгожай гісторыі адлюстраваліся пэўныя паваротны пункт у развіцці цывілізацыі. Пункт, які фіксаваў зьяўленне дзяржавы і ўсталяванне грамадзкага парадку, заснаванага на прызнанні правоў чалавека. У прыватнасці, парадку, які выключаў магчымасць палявання на падарожнага, як на лясную дзічыну. Пракруст не жадаў лічыцца з гэтым. І тады супраць яго была наладжана ваенна-паліцэйская акцыя. Бо падтрыманне грамадзкага парадку і абарона дзяржавы – галоўная функцыя цара. Тэсэй, які ўзначаліў аперацыю, стаў героем, бо абараніў многіх. Пра яго подзвіг грэкі памяталі, пакуль існавала грэцкая цывілізацыя. Памятаем і мы, яе нашчадкі.

Як у кроплі вады адбіваецца сусветны акіян, так у міце аб Пракруста-

вым ложку адбіліся і ўсе асаблівасці тэрарызму і сродкаў барацьбы з ім. Матыў – разбой. Абавязковае інфармацыйнае “забеспячэнне”, бо жак паслабляе супраціўленне тэрору. Сэнс – ігнараванне закону і норм цывілізацыі. Абавязак дзяржавы – падавіць тэрарыстычныя структуры нават з прыцягненнем арміі, бо паліцэйскія сілаў можа не хапіць. І што характэрна – грамадзкая думка старажытнай Грэцыі даравала Тэсэю тое, што ён кінуў жонку і дзяцей Пракруста без бацькі і без звычайных крыніц для існавання.

Наступны этап у развіцці разбойнага тэрарызму ілюструе гісторыя, якая адбывалася ў Рыме прыкладна за паўстагоддзя да нараджэння Хрыста. Рымская рэспубліка ўступіла ў паласу грамадзянскіх крызісаў. Генералы змагаліся за ўладу, і парадак у краіне саслабеў. На марскіх камунікацыях з’явілася шмат піратаў, якія рабавалі галеры, што везлі ў Рым зерне і іншыя харчовыя прадукты. Тады Сенат даў даручэнне аднаму з зброў ваеннай хунты, якая тады выконвала ў Рыме функцыі выканаўчай улады, пакласці канец пірацтву. Пампэй Вялікі быў добры ваяка. Ён пасадзіў на караблі свае адданыя легіёны і вельмі хутка (здаецца, за месяц) ачысціў берагі Тырэнскага і Адрыятычнага мораў ад пірацкіх гнёздаў.

Як вядома, Старажытны Рым – калыска юрыдычнай культуры сучаснасці. І Пампэй дзейнічаў у межах надзвычайнага заканадаўства. Думаю, што яго жаўнеры проста секлі галовы злоўленым флібусцерам без суда і следства. Ізноў жа паспяхова ваенна-паліцэйская акцыя мела і адмоўныя вынікі. Ужо сотні, а мо і тысячы пірацкіх сем’яў засталіся без бацькоў і кармільцаў. Але ў тых грубыя часы ніхто не паставіў гэта ў віну Пампэю Вялікаму, бо гандлёвыя шляхі ачысціліся і рымскае насельніцтва зноў атрымала свае “хлеб і відовішчы”.

Ня трэба думаць, што разбойны тэрарызм – гэта рыса далёкай мінуўшчыны. Подзвіг Тэсэя і Пампэя паўтарыў дзевяць год таму Напалеон Банарт. Тады яшчэ консул Францускай Рэспублікі з дапамогаю войска задушыл бандытызм, які пышна расквітнеў пасля Вялікай французскай рэвалюцыі. Аднак разбой – не адзіны матыў для тэрарызму.

Другі матыў – ідэйны ці рэлігійны. Ён таксама вядомы з дапатопных часоў. Чытаючы Біблію, можна знайсці ў яе старой частцы безліч прыкладаў рэлігійнага тэрарызму. Але найбольш яскравыя прыклады дае больш блізкі да нас час.

Гэта адбылося ў канцы XII – пачатку XIII стагоддзя. У Пярэдній Азіі

суіснавалі тады некалькі невялікіх хрысціянскіх дзяржаў, створаных крыжаносцамі, і некалькі мусульманскіх. І вось нейкаму шэйху ці эміру гэты калабарацыянізм не спадабаўся. На няпрыступным узвышшы ён пабудавалі крэпасць. А ўнутры разбіў сад. Паміж квтнеючых дрэў бруліся воды арыкаў. Гулялі па дарожках прыгожыя маладыя дзяўчаты. У гэтую зямную мадэль раю падручныя шэйха прыцягвалі адурманеных наркотыкамі хлопцаў, якіх падбіралі ў харчэўнях прыморскіх гарадоў. Праз пару тыдняў гэтыя хлопцы былі гатовыя зрабіць усё, каб ізноў трапіць у рай. Тады шэйх тлумачыў ім, каго трэба забіць. Даваў кінжал ці яд, і іх ізноў, накачаных наркотыкамі, вярталі туды, адкуль забралі. Гэтых жывых сведкаў раю было немагчыма спыніць. Яны забівалі паўсюль – на вуліцы і на рынку, у мячэці ці ў палацы. І з радасцю самі прымалі смерць.

Канец гэтаму віду джыхада паклаў Хулагу-хан – унук Чынгіз-хана, які прывёў свае войскі на бераг Міжземнага мора. Што б там ні пісалі маскоўскія гісторыкі пра татара-манголаў, манголы былі прыхільнікі парадку. Бескантрольны шэйх ім быў непатрэбны. Таму войскі Хулагу-хана атакавалі крэпасць і ўзялі яе. Усе яе насельнікі былі забітыя, а сцены зруйнаваныя. І толькі ў французскай мове, як памяць пра гэтага шэйха, засталася арабскае слова – асасін. Што азначае – забойца.

Але грэхам было б абмяжоўваць фанатычны тэрарызм толькі рэлігійнаю сфераю. Ці толькі пэўнымі канфесіямі. Асабліва ўпартым крытыкам інквізіцыі, ці ісламскага джыхаду, хачу нагадаць пра спаленне “жыдоўствуючых” у XVI ст., несцяжацеляў і старавераў у XVII ст. Але сьвецкі ідэйны тэрарызм яшчэ больш жахлівы. Шматлікія подзвігі савецкіх рыцараў плашча і кінжала яшчэ і сёння апяваюць радыё і тэлебачанне. Не сыцёрліся з памяці аргенцінскія Ільліч Карлас і Чэ Гевара, нямецкая “чырвоная армія” і італьянскія “чырвоныя брыгады”.

Але сьвецкі ідэйны тэрарызм нельга аддзяліць ад дзяржаўнага тэрарызму. Ня толькі таму, што ўсе пералічаныя чырвоныя мелі дзяржаўны “дах”, дзе бралі грошы і зброю для сваёй ідэйнай барацьбы, дзе знаходзілі паратунак. Справа яшчэ больш кепская, бо дзяржаўны тэрарызм часта скіраваны супраць уласнага насельніцтва. Ад старажытнарымскай прэтарыянскай гвардыі да савецкага КДБ, гэдэраўскай “Штазі”, румынскай “Сэкурытатэ” і іншых падобных структур, працягнуўся крываваы ланцужок ідэйнага дзяржаўнага тэрарызму. Асвенцім і Курапаты – сімвалы дзеянняў і іх інфармацыйнага прыкрыцця, скіраваных на распаўсюджанне жаху і

аслабленне супраціўлення рэжыму, хоць бы і “законнымі сродкамі”.

Заснавальнік і тэрэтык “чырвонага” тэрору і сусветнай пралетарскай рэвалюцыі У.Ленін не саромеўся называць рэчы сваімі імёнамі. Стварэнне канцэнтрацыйных лагераў, расстрэлы закладнікаў, выкарыстанне артылерыі і баявых атрутных газаў для падаўлення сялянскіх паўстанняў ён так і называў – тэрорам. І вось яго далёкія нашчадкі тыя ж самыя рэчы завуць “навядзеньнем канстытуцыйнага парадку”. Праўда, у 1994г. яны яшчэ ня ведалі гэтага глумлівага словазлучэння. Таму ўварваньне ў Грозны танкавых калон, намерваных у расейскім войску, выдавалі за выкананне загаду неіснуючага і безумоўна незаконнага “ўрада” Доку Заўгаева. Так распачыналася трагедыя Чэчэніі. Трагедыя дзяржаўнага тэрарызму, якая разгортваецца на нашых вачах і значна бліжэй, чым ваенна-паліцэйская акцыя ў Іраку.

І тут мы падыходзім да самай балючай старонкі багатай гісторыі тэрарызму. Да партызанскага тэрарызму. Партызаны па самой сваёй прыродзе не вядуць рэгулярнай вайны. Яны не носяць формы і знакаў адрознення. Не бяруць палонных, не паважаюць “Чырвоны крыж” і заўсёды нападаюць з засады. З фармальнага боку А.Гітлер меў права называць іх бандытамі. Але і ў гэтым выпадку ні спальваць вёскі, ні забіваць закладнікаў гітлераўцы ня мелі ні законнага, ні маральнага права, бо гэта непараўнальна большы бандытызм, чым партызанская вайна. Гэта і ёсць тыповы прыклад дзяржаўнага тэрарызму, які не мае апраўдання. І які прыкрываецца, як фігавым лістком, тэрарызмам партызанскім.

Цяпер прыгадаем, як савецкія прапагандысты па прыкладу гітлераўцаў звалі бандытамі афганскіх муджахедаў. Змагароў за веру, якія паўсталі супраць савецкай акупацыі Афганістана. Сёння тое ж самае паўтараюць расійскія СМІ пра чэчэнскіх партызанаў. Мяне заўсёды здзіўляе маральная глухата людзей, якія не бачаць жахлівай паралелі паміж тым, што перажыла Беларусь, і тым, што перажывае сёння Чэчэнія. Тая ж самая мужная партызанская вайна за незалежнасць. Вайна на сваёй зямлі і пры падтрымцы свайго народа. Тыя ж самыя зачысткі і расправы акупантаў над мірным насельніцтвам.

І як гэта адрозніваецца ад ваенна-паліцэйскай акцыі ў Іраку, якая зьяўляецца адказам на неаб’яўленую тэрарыстычную вайну, што пачалася 11 верасня 2001г.! У Багдадзе не будзе партызанскай вайны. П’яны амерыканскі палкоўнік не будзе гвалціць арабскіх дзяўчат. І амерыкана-брытанскія войскі

пакінуць Ірак і нафтавыя радовішчы іракцам. Там будзе “праамерыканскі” ўрад, калі лічыць канстытуцыйны парадак і абарону правоў чалавека выключнай рысаю амерыканізму. Такі фінал антытэрарыстычных акцый мы ўжо бачылі ў Сербіі і Афганістане.

Канешне, вайна – кривавая справа. Аднак старажытная прымаўка сьцьвярджае, што “гарматы – апошні аргумент каралёў”. Было б значна лепш, каб міжнароднае права і цывілізацыйныя нормы выконваліся аўтаматычна і не было патрэбы прыбягаць да збронай сілы. Аднак пакуль што гэта немагчыма. Пакуль існуюць тыранічныя рэжымы, схільныя парушаць гэтыя нормы. Аднак сьвет змяняецца на вачах. І ўсё больш прыкладаў, што любы народ не любіць дыктатураў, не аплаквае іх зьяўжэння і разумее, дзе дабро, а дзе зло.

На жаль, гэтая праблема яшчэ існуе ў Беларусі. Беларускі афіцыйна апошняга моманту падтрымліваў і Мілошавіч, і Хусейна. Не сказаў ніводнага слова ў абарону чэчэнскага народа ад дзяржаўнага тэрарызму. Затое шмат разоў асуджаў ЗША. Гэта – ўжо не дваічныя стандарты, а поўная страта маральных і палітычных арыенціраў. Асляпленне, якое пагражае незалежнасці краіны і інтарэсам беларускага народа.

БЕЛОРУССКАЯ НАЦІОНАЛЬНАЯ ІДЕЯ

В высказываниях многих представителей различных политических организаций в последнее время звучит мысль о желательности и необходимости объединения идеи, на основе которой могла бы сложиться конструктивная оппозиция существующему авторитарному режиму. Природа такой объединяющей идеи не представляется вместе с тем самоочевидной. Это не может быть идея великодержавия, как в России, хотя А. Лукашенко и выступает глашатаем православного панславизма. Маловероятно, с другой стороны, идея либерального гражданского общества, полностью порывающего с национальной культурной традицией. Обе эти мировоззренческие крайности – мессианский коллективизм или крайний индивидуализм – чужды белорусскому менталитету.

Компромиссом, приемлемым для самых широких слоев белорусского общества, может быть национализм в его европейском понимании. Этому термину, изрядно скомпрометированному коммунистической пропагандой, пришло время вернуть его подлинный смысл. В современном мире

цивилизированный национализм – одна из самых влиятельных мировоззренческих систем. В философском плане это слабая форма коллективистской идеологии, которая наряду с общественными, социальными ценностями не пренебрегает ценностями индивидуальной свободы. В политическом плане национализм – основа органической демократии, т.е. политической системы, отвергающей марксистскую теорию “борьбы классов” и противопоставляющей ей теорию сотрудничества и социальной солидарности. В культурологическом плане национализм – это экология культуры, это гарантия культурно-видового разнообразия человечества и его стабильности. В религиозном – результат отделения церкви от государства. В историческом плане национализм означает конец эпохи империй.

На индивидуальном, человеческом уровне национализм, который требует принципиального равенства наций, эквивалентен признанию прав и свобод человеческой личности. Но не ограничивается этим, а уравнивает это требованием развитого чувства ответственности и гражданственности. “Солидарность” стала тем лозунгом, который привел к возрождению независимой и демократической Польши. Национализм тем самым продемонстрировал (и не только в Польше) свою консолидирующую силу и политическую эффективность даже в пост-социалистическом обществе.

Национализму противостоят шовинизм и космополитизм. Шовинизм отрицает равенство нации и право народов на самоопределение. Шовинизм очень индивидуален, поскольку, как показывает исторический опыт, может основываться на чувстве религиозной избранности, расового или культурного превосходства. Но всегда он отрицает равенство и в социальной практике ведет к концлагерям, гетто, резервациям, апартеиду или другим законодательным ограничениям национальных меньшинств. Так, например, ГУЛАГ – одна из форм подавления национализма шовинизмом. Через него прошло все белорусское возрождение первой половины XX века.

Космополитизм, с другой стороны, отрицает ценность нации вообще, являясь социальной формой крайнего индивидуализма. В современном мире он находит яркое проявление в безнациональной масскультуре. Но крайности сходятся, и космополитическая масскультура часто обслуживает откровенно имперские, шовинистические интересы. Именно поэтому такая крупная европейская страна, как Франция, принимает законодатель-

ные меры по защите французского языка от американизмов, а французов – от голливудского ширпотреба.

Западные политологи и культурологи уже несколько десятилетий занимаются изучением феномена национализма, чему способствовал развал после Второй мировой войны английской и французской колониальных империй. По мнению большинства авторов, зоология национализма стала существенно влиять на ход мировой истории с начала XIX века. В середине этого века она привела к объединению Италии, а затем и Германии, а также появлению волне культурных движений, известных под названием “славянского возрождения”, которые привели к возникновению независимой Болгарии, а после Первой мировой войны также Польши, Чехословакии и Югославии.

Славянское возрождение затронуло и западные окраины Российской империи. Империи, в отличие от западноевропейских, сакральной, основанной на государственной идеологии религиозной избранности и особых прав Москвы – “третьего Рима”. Империи, которая, с особой тщательностью подавляла ростки национального самосознания на Малой и Белой Руси. Но если территория Украины частично находилась под австро-венгерским контролем, где украинский национализм чувствовал себя достаточно уютно, то Беларусь полностью контролировалась сатрапами российского самодержца.

Тем не менее в условиях экономической и политической либерализации царского самодержавия, наступившей в начале XX века, родился и белорусский национализм. У истоков белорусского возрождения стояли такие национальные герои, как братья Луцкевичи, Власов, Ластовский, Ивановский, Эпимах-Шипилло, Лёсик, Тарашкевич, классики белорусской литературы Купала, Колас, Горецкий. Богданович и многие другие. Высшим достижением белорусского возрождения было провозглашение независимости Белорусской народной Республики 25 марта 1918 г.

Но Российская империя не хотела сдаваться. Поменяв православие на марксизм, а царское самодержавие на диктатуру пролетариата, Москва силой подавила национально-освободительные движения всюду, где это удалось, отложив распад империи еще на три четверти столетия. Но игнорировать идеологию и влияние национализма она уже не могла. Поэтому на месте унитарной империи возник СССР, а БНР родила БССР – неполноправное, но все же национальное государственное образование.

Коммунистическому режиму потребовалось двадцать лет, чтобы покончить с национальным возрождением. А после массовой эмиграции на Запад национально ориентированной интеллигенции после окончания Второй мировой войны начался пятидесятилетний период планомерной советизации и русификации населения Беларуси. Главными инструментами этого процесса стали массовая миграция, в результате которой более чем на один миллион человек увеличилось количество русских в Беларуси, и систематическое вытеснение белорусского языка из всех сфер общественной жизни и, в первую очередь, из образования. С другой стороны, около миллиона белорусов рассеялось по просторам империи в результате “комсомольских призывов”, воинской службы и послевоенных распределений.

Национальное самосознание белорусов едва теплилось, когда в 1991г. Беларусь получила государственную самостоятельность без всяких усилий со стороны ее правящей элиты. Более того, номенклатурно-коммунистический реванш после нескольких лет растерянности этой элиты начался под лозунгами борьбы с национализмом. Именно с тем мировоззрением и с той политикой, которые являются спасительными для Беларуси точно так же как они стали спасительными для многих народов на развалинах советской империи.

Для режима А.Лукашенко национализм неприемлем по многим причинам. Но в первую очередь потому, что национализм исключает тиранию. А для белорусского шовинизма нет ни духовных, ни материальных оснований. Поэтому белорусский диктатор проповедует российский шовинизм в форме православного панславизма и почти открыто заявляет свои претензии на кремлевский престол. Безусловно, его ждет жестокое разочарование. И весь вопрос в том, во что это обойдется Беларуси. Ибо нет никакого сомнения в том, что Беларусь будет суверенным, независимым государством. Такова сейчас ситуация в мире, которая определяется наступлением идеологии национализма. И те несколько лет относительной свободы, которые мы прожили после краха коммунистического режима не прошли даром. Началось второе белорусское возрождение. И на этот раз оно победит. Тем быстрее, чем раньше политические лидеры отождествят белорусскую национальную идею с белорусским национализмом.

БЕЛАРУСЬ – У НАТО!

Прамiнула чарговая гадавіна таго дня, калi быў пакладзены пачатак небясьпечнай гульні з суверэнітэтам Беларусі. І хоць за 7 прамiнулых гадоў Беларусь не надта наблізілася да дэклараванай саюзнай дзяржавы з Расіяй, небясьпека стаяння на мяжы дапушчальнага відавочная. Небясьпечна залежаць ад таннага паставак энэргарэсурсаў. Гэта замаруджае пераход да энэргаашчадных тэхналягіяў. Акрамя таго, пазыкі трэба вяртаць і, калі вяртаць не будзе чаго, прыдзецца заплаціць сваёю зямлёю. Небясьпечна імкнуцца да зьлічэньня з краінаю, дзе пануе крымінал, дзе дзевяць гадоў ня сыціхае грамадзянская вайна.

З другога боку, цяжка зразумець і каштоўнасьць незалежнасьці. Бо вось ужо дванаццаць гадоў беларускія ўлады ня ведаюць, што зь ёй рабіць. Незалежнасьць не дала нам ні больш хуткага ў параўнаньні з Расіяй працэсу мадэрнізацыі, на што можна было разлічваць. Ні больш высокага ўзроўню жыцьця. Ён быў больш высокі толькі кароткі час, пакуль нашыя суседзі праходзілі перыяд спаду сваіх эканомік, выкліканы рэформамі. А цяпер нават наш рэжым перастаў выхваляцца, сьцьвярджаючы, што мы жывём лепш за палякаў, летувісаў і ўкраінцаў. Засталася толькі Расія, з якой А. Лукашэнка і хоча аб’яднацца.

Але Расія ўжо гэтага ня хоча. Зь вялікімі цяжкасьцямі і пакутамі гэтая вялікая краіна ўжо прайшла самы складаны адрэзак на шляху трансфармацыі. І сёньня дадаць да сваёй краіны закасьнелую ў савецкай мінуўшчыне Беларусь, гэтую спячучую прыгажуню ў зацягнутым павуціньнем склепе, мараць толькі тупагаловыя шавіністы. Іншая справа – танна скупіць беларускую маёмасьць.

Такім чынам, праблема незалежнасьці набыла агульнаразумелы аспект. Аспект ня толькі духоўнага, але і фізычнага выжываньня беларускага народу. Таму і паўстае рубам пытаньне: куды павінна рухацца Беларусь, будуючы сваю будучыню? На Запад, ці на Ўсход?

Для многіх народаў гэткага пытаньня не існуе. І гістарычна і геаграфічна большасьць народаў належыць да пэўнага культурнага арэала з вызначанаю і ўстойліваю сістэмай каштоўнасьцей. Напрыклад, Польшча ня толькі не выбірае Ўсход, але і не магла рухацца туды – да сістэмы грамадзкіх і нацыянальных каштоўнасьцей, якія ўласьцівыя Расіі. Але для Украіны і Беларусі такой пэўнасьці выбару не існуе. Бо размешчаны яны на сутык-

неньні ўсходнехрысьціянскага і заходнехрысьціянскага культурных арэалаў.

Якая небяспека тоіцца ў гэтай акалічнасьці, дэманструе нам прыклад Сербіі і Харватыі. Гэтыя краіны населеныя этнічна роднаснымі народам. Але гісторыя разьвіла яго па розныя бакі мяжы паміж каталіцызмам і праваслаўем. Чым гэта скончылася пры распадзе Югаславіі – добра вядома.

Факт нашага памежнага становішча выклікае ў некаторых беларускіх палітыкаў вобраз маста. Не думаю, што гэта ўдалы вобраз. Бо існуюць жа масты, якія разводзяцца. Падобныя ідэі падзелу Беларусі на часткі часам выказваюцца такімі палітыкамі, як спікер расійскай Дзярждумы Г. Селязнёў. Таму, калі мы хочам захаваць нацыянальнае адзінства і пазьбегнуць пагрозы чарговага падзелу Беларусі, мусім узважыць усе за і супраць і зрабіць сапраўдны лёсавызначальны выбар. Але рабіць яго трэба на падставе вычарпальнай інфармацыі.

Беларусь – краіна хрысьціянскай культуры. Яе канфесійная гісторыя надзвычай складаная. Нашы далёкія продкі былі ахрышчаны місіянерамі з Канстанцінопаля ў тыя часы, калі хрысьціянства было адзіным. Аднак, неўзабаве адбыўся раскол і Канстанцінопаль стаў цэнтрам артадаксальнага хрысьціянства – праваслаўя. Чатырыста гадоў на беларускіх землях побач з хрысьціянамі жылі паганцы (язычнікі). Яны былі ахрышчаны на заходні ўзор вялікім князем Ягайлам, калі ён быў абраны яшчэ і каралём польскім.

Ня буду каментваць тых расійскіх гісторыкаў, якія бачаць у факце перамены канфесіі Ягайлам здраду веры продкаў, праяву славалюбства і эгаізму. Зусім відавочна, што яго выбар быў прадыхаваны дзяржаўнымі інтарэсамі. Бо Візантыя, наша духоўная метраполія, няўхільна губляла сілы пад ударамі туркаў-асманаў і была на мяжы гібелі. Яна перастала быць культурным і эканамічным цэнтрам хрысьціянскага сьвету. Наадварот, каталіцкія краіны перажывалі сацыяльны і эканамічны росквіт. Узмацніць прысутнасьць і ўплыў заходнеэўрапейскай культурнай традыцыі і было мэтай Вялікага князя.

Аднак палітыка Ягайлы выклікала моцнае супраціўленьне ў Вялікім княстве, дзе праваслаўных была большасьць. Сітуацыя асабліва ўскладнілася ў сярэдзіне XVI стагоддзя, калі каталіцкая царква раскалолася і зьявіліся шматлікія пратэстанцкія плыні. Адзін час большасьць беларускай шляхты перайшла ў пратэстанцтва, што таксама было выклікана эканамі-

чнай і ваеннай магутнасьцю пратэстанцкіх краін, іх прыцягальным прыкладам. Адначасна паглыбіўся крызіс праваслаўнай царквы ў Беларусі і ўзрасла небяспека яе падпарадкаваньня Маскве. Асабліва пасья таго, як у 1588 г. была створана маскоўская патрыярхія.

На Усходзе і Захадзе хрысьціянскага сьвету гістарычна склаліся розныя тэорыі ўзасмадзяеньня сьвецкай і духоўнай уладаў. У першыя стагоддзі сваёй гісторыі хрысьціянская царква была гнаная сьвецкай уладай і была ад яе цалкам незалежнаю. Але сітуацыя памянялася пры імператару Канстанціне Вялікім, які зрабіў хрысьціянства дзяржаўным веравызнаньнем. У хуткім часе патрыярх Рыму – папа – апынуўся пад уладаю варварскіх каралёў, якія ня ўмешваліся ў справы царквы. З цягам часу там склалася канцэпцыя папацэзарызму – незалежнасці духоўнай улады ад улады сьвецкай. У Канстанцінопалі, сталіцы ўсходняй часткі Рымскай імперыі, наадварот захавалася моцная цэнтралізаваная сьвецкая ўлада хрысьціянскіх імператараў. Што і паслужыла падставаю канцэпцыі цэзарапапізму – вяршэнства сьвецкай улады над духоўнай. У адпаведнасьці з гэтай розніцай на Захадзе і ўсходзе склаліся розныя прынцыпы дзяржаўнага будаўніцтва. Заходні хрысьціянскі сьвет структураваўся як сукупнасьць незалежных краін-каралеўстваў. Пры гэтым усе каралі роўныя паміж сабою. І папа не падпарадкаваны нікому з іх. А на ўсходзе ўзвышалася адна імперыя. Вакол яе маглі быць толькі ніжэйшыя і залежныя ад яе дзяржаўныя ўтварэньні. Царствы там, дзе былі свае патрыярхі, што азначае незалежныя памесныя цэрквы. І Вялікія княствы, дзе самастойных цэркваў не было і духоўным цэнтрам быў Канстанцінопаль.

Гэтыя стройныя парадак, які адпавядаў марам першых хрысьціян жыць пад уладаю адзінага хрысьціянскага манарха, быў парушаны туркамі, якія захапілі Канстанцінопаль у 1453 г. Ідэю цэнтралізаванага хрысьціянскага сьвету падхапіла Масква, у тыя часы адзіная больш-менш незалежная чыста праваслаўная краіна. Тэорыя “Масква – трэці Рым” і была замацавана ўтварэньнем уласнай патрыярхіі. Гэта адбылося ў 1588 г. А ў 1721 г. у выніку перамог Пятра I Расія стала імперыяй. Пасля гэтага для агрэсіі супраць суседзяў Маскоўскай дзяржаве ўжо не былі патрэбныя нікія павады.

Пагроза ўмяшаньня ва ўнутраныя справы Вялікага княства была прычынаю таго, што ў 1596г. на памесным саборы ў Берасьці праваслаўныя беларускія і ўкраінскія іерархі прынялі Унію. Найперш, гэта азначала, што

яны прызналі сваім галавою Папу рымскага. Так нашыя продкі яшчэ раз зрабілі выбар на карысьць Еўропы.

Уніяцтва ў хуткім часе стала пануючым веравызнаньнем у Беларусі. Спынілася і распаўсюджаньне пратэстанцтва. Гісторыкі лічаць, што ў XVIII стагоддзі рэлігійныя меншасьці – праваслаўныя і пратэстанты – разам складалі менш за 10% насельніцтва. Аднак і гэтай колькасьці было дастаткова Кацярыне II для збройнага ўмяшальніцтва ў справы суседзяў. У 1795г. Рэч Паспалітая была канчаткова падзеленая паміж Аўстрыяй, Прусіяй і Расіяй. Уся Беларусь апынулася ў межах Расійскай імперыі, што стала прымусовым пераходам Беларусі з еўрапейскіх рээк разьвіцьця на еўраазійскія. Потым быў 80-гадовы імперска-камуністычны эксперымент і незлічоныя ахвяры дзвюх сусветных войнаў і сталінскага рэжыму.

Пасьля развалу камуністычнага блёку глыбінныя гісторыка-культурныя адрозьненні краін адразу праявіліся. Ні хвіліны не сумняваліся ў неабходнасьці вяртаньня да еўрапейскай культурнай традыцыі Венгрыя і Чэхія, Польшча і Літва, Латвія і Эстонія. Але гэтыя краіны з каталіцкім ці пратэстанцкім насельніцтвам. Крыху павагаўшыся, да іх далучыліся праваслаўныя Румынія і Балгарыя. Найбольш цяжкі лёс выпаў Беларусі, Украіне і Малдове. Гэтыя краіны аб'ядноўвае тое, што яны ўваходзілі ў склад СССР і таму мелі кансерватыўныя наменклатурныя кланы, якія ашлелі біліся за ўладу. А таксама тое, што большасьць насельніцтва падпарадкавалася Расійскай праваслаўнай царкве, сьвятары якой заўсёды былі фанатычнымі прыхільнікамі ідэі Трэцяга Рыму.

Наменклатурна-праваслаўны саюз найбольш пасьлядоўна ўвасобіўся ў Беларусі. Гэта праяўляецца і ў безумоўнай падтрымцы праваслаўнай царквой палітыкі “ьдіненья” з Расіяй і палітыкі адмаўленьня нацыянальнай сімволікі беларусаў. І ва ўпартым нежаданьні пераводзіць багаслужбу ў цэрквах беларускага экзархату РПЦ на беларускую мову. Вялікія асветнікі Кірыл і Метод за 20 гадоў стварылі пісьмовую мову для няпісьменнага народу і пераклалі на яе Сьвятое пісьмо і багаслужбу. Сьвятары РПЦ, дзейнічаючы ў Беларускай дзяржаве з 1919г., не паспелі стварыць кананічны пераклад Бібліі. Пры тым, што некананічных беларускамоўных перакладаў некалькі.

Са свайго боку, стваральнік і кіраўнік існуючага рэжыму рознымі сродкамі падтрымлівае і вылучае сярод іншых канфесій менавіта РПЦ. Сапраўдным шэдэўрам тут зьяўляецца ідэалагічны кентаўр, створаны А. Лу-

кашэнкам, – “праваслаўны атэіст”. Гэта найяскаравы прыклад таго, што за 80 гадоў атэізму і камунізму людзі паспелі забыць, чым займаліся іх продкі, але не забыліся, як яны хрысьціліся. Прыклад сілы і ўстойлівасьці культурнай традыцыі!

Трэба толькі ўлічыць, што за 1000 гадоў хрысьціянскай гісторыі Беларусі, нашыя продкі паспелі пабываць проста хрысьціянамі, праваслаўнымі і католікамі, уніятамі, атэістамі. Сапраўднай нашай культурнай традыцыяй зьяўляецца рэлігійная талерантнасьць (цярпімасць). Пра што сьведчыць і наяўнасьць у Беларусі акрамя праваслаўных, католікаў, уніятаў, пратэстантаў розных напрамкаў, таксама мусульман, іудзеяў, крышнаітаў і г.д. Нават “праваслаўны атэісты” – гэта праява, з іншага боку, той жа талерантнасьці.

Таму наша культурная традыцыя нічым не адрозніваецца ад традыцыі Еўропы. Але істотна адрозніваецца ад культурнай традыцыі Расіі з яе адчуваньнем месіянаства і выбранаьці.

Памяняць Маскву не пад сілу маленькай Беларусі. Таму “ьдіненьне” можа азначаць толькі зьнікненьне беларускага народу. Распушчаньне ў велікарускай правінцыйнай масе. Але ў нас ёсьць выбар. Таму мусім прыгледзецца да вопыту нашых суседзяў. Бо і палякі, і летувісы не захацелі распушчацца ў межах вялікай імперыі. Яны выбралі НАТА і Еўразьвяз.

Шмат гадоў камуністычнага прапаганда палохала савецкіх людзей пудзілаў НАТА – вайскова-палітычнага саюза заходнеэўрапейскіх краін. Саюза, створанага, каб абараніцца ад камуністычнай агрэсіі. Але за 50 гадоў свайго існаваньня ні з кім не ваяваўшага. Тым ня менш ён стварыў раўнавагу збройнай сіле камуністычнага лагера і не дапусьціў чарговай сусьветнай вайны, бо СССР так і ня здолеў выйграць гонку ўзбраеньняў.

СССР разваліўся – разваліўся Варшаўскі пакт. Збройная раўнавага відавочна парушаная. Але НАТА, агрэсіўнае НАТА чамусьці не напала ні на РФ, ні на якую іншую посткамуністычную краіну.

Тым ня менш лукашэнкаўская прапаганда працягвае далдоніць пра небясьпеку з Захаду, пагрозу праваслаўна-славянскаму сьвету і агрэсіўнасьць НАТА, якая наблізілася да нашай мяжы. І некаторыя людзі працягваюць верыць у гэтую бязглуздзіцу і не разумеюць, чаму ў НАТА імкнуцца ўступіць усе нашыя суседзі, нягледзячы на пэўныя фінансавыя цяжкасьці. Нават дальнабачныя расійскія палітыкі гавораць пра неабходнасьць усталяваць шчыльныя адносіны з НАТА.

Толькі Беларускія ўлады працягваюць баяцца НАТА. Некалькі гадоў таму, калі Польшча падала заяўку ў НАТА, у Мінск прыехала прадстаўнічая дэлегацыя з мэтай патлумачыць беларускай грамадзкасьці матывы рашэньня палякаў. Амбасадар Польшчы арандаваў залю і запрасіў журналістаў, дыпламатаў і палітыкаў на сустрэчу. Але, калі гаспадары залі даведліся пра тэматыку гутаркі, то вярнулі грошы за арэнду і ляпнулі дзвярыма перад носам запрошаных. Такую рэакцыю можна ўявіць яшчэ толькі ў Паўночнай Карэі.

Што ж такое НАТА?

Найперш, гэта саюз роўных. Рашэньні там прымаюцца толькі аднагалосна, ня ўлічваючы памераў краіны. Гэта саюз багатых, бо ўзбраеньне ў краінах альянса павінна быць уніфікаваным і на самых высокіх навуковым і тэхналагічным узроўнях. Кіруюцца НАТА вялізным і няўклудным бюракратычным апаратам. Ужо таму такі альянс не можа быць агрэсіўным. Але ён небяспечны для любога агрэсара, бо канцэнтруе эканамічную і збройную сілу самых перадавых краінаў. І робіцца абаронцам кожнага народу, які просіць абароны.

Таму ў НАТА адразу памкнуліся ўсе краіны Цэнтральнай і Ўсходняй Еўропы, якія ведалі цяжкую руку расійскага імперыялізму. А ён выжыў і захаваўся. І сёння можна пачуць ці прачытаць пра існаваньне “стратэгічных інтарэсаў” Расіі далёка за яе межамі – у Грузіі, Украіне, Беларусі, Прыбалтыцы і г.д. У РФ няма стратэгічных інтарэсаў у Пскоўскай вобласьці ці ў Прыморскім краі. Але ёсьць у былах яе калоніях. Прыгадаю, што ўрад Вялікабрытаніі афіцыйна заявіў пра адсутнасьць у яго стратэгічных інтарэсаў у Паўночнай Ірландыі, калі там пачаліся жорсткія сутычкі паміж пратэстантамі і католікамі, і калі намаганьні цэнтральнага ўраду ў Лондане перасталі даваць якія-небудзь вынікі. Ці можна ўявіць, каб Масква заявіла пра адсутнасьць у яе стратэгічных інтарэсаў у Чэчэніі і пакінула гэты вольналюбівы народ у спакоі?

Гэтая розніца ў паводзінах і тлумачыць, чаму ўсе без выключэньня краіны “народнай дэмакратыі”, а разам з імі і многія саюзныя рэспублікі сталі прасіцца ў НАТА, як толькі ў іх перамаглі некамуністычныя сілы. Маскву можна толькі пашкадаваць. Яе эліту гняць цяжар гістарычнай спадчыны. Ёй ня толькі не хапае мужнасьці і самакрытычнасьці, каб правільна ацаніць новае месца Расіі ў свеце і яе новую ролю. Часам вельмі зручна эксплуатаваць настальгічныя ўспаміны пра былую веліч і выключнасьць замест таго,

каб рэальна і дакладна вызначыць сапраўднае кола сваіх нацыянальных інтарэсаў. А для пэўнай часткі камуністычнай наменклатуры звычайная жвачка пра “крыўды” Расіі, якія быццам бы наносіць ёй увесь наваколны свет – і латышы, і казахі, і ўкраінцы і БНФ, – гэта і адзіна магчымая для яе форма існаваньня. Бо ні на што іншае яна не здольная.

Толькі меншасьць у кіруючых колах Расіі ўсведамляе неабходнасьць развітаньня з прывідамі і міфамі імперскага мінулага. З гэтага асяродку і раздаюцца часам заклікі да супрацоўніцтва з НАТА. Нават да ўступу ў гэты ваенна-палітычны саюз. І гэта разумна і дальнабачна.

І гэта яшчэ больш разумна і дальнабачна для Беларусі, для якой Паўночна-Атлантычны саюз – ніякая не пагроза, а гарантыя яе нацыянальна-культурнай саматоеснасьці, гарантыя незалежнасьці і мірнай стваральнай працы. Зразумела, што зараз, калі ў нас існуе апошні еўрапейскі дыктатарскі рэжым, ніхто не чакае нас у НАТА. Толькі ўсталяваньне ў нас дэмакратыі і прававой дзяржавы створыць магчымасьць распачаць перамовы аб далучэньні да еўрапейскіх структур. І найперш – да НАТА.

Але публічная пастаноўка гэтай праблемы ўжо сёння актуальная. Пра намер дэмакратычных сілаў Беларусі павінны ведаць як на Захадзе, так і на Усходзе. Ідэя нейтралітэту, такая прывабная яшчэ 10 год таму, відавочна састарэла. Будучыня Беларусі – ў сям’і еўрапейскіх народаў. А гэта і значыць – у НАТА.

Михаил Плиско,
руководитель Экспертной группы Консультативного совета
политических партий по избирательному праву

Что принесет обществу мажоритарная система голосования

Справедлива ли мажоритарная система голосования?

Идея справедливости существует ровно столько, сколько существует человечество. Сегодня её исповедуют и стопроцентные либералы, и приверженцы неудавшегося социалистического рая на земле: первые верят в справедливость демократических процедур и рыночную экономику, вторые – внучатые племянники Карла Маркса и Карла Каутского – в высшее предназначение государства и диктатуру народных масс, которая не может быть не правой, а значит и не может быть и несправедливой. Если говорить о мажоритарной системе выборов, то для восприятия сущности этой системы простым избирателем, она, пожалуй, является самой несправедливой из всех существующих систем выборов. И это неудивительно, ведь она построена на принципе “победитель получает всё”. О том, что эта система голосования приводит к таким последствиям, сегодня можно прочесть в любом учебнике политологии и конституционного права. Трудно, да, видимо, и невозможно объяснить 49% избирателей, проголосовавшим за условную политическую партию в масштабах всей страны, почему в парламенте нет представителей партии, за которую они отдали свои голоса, почему, например, из 100 депутатских мандатов все 100 мест в парламенте достались партии, за которую проголосовало всего лишь на 2% больше избирателей? Кому-то цифры, приведенные выше, покажутся надуманными: мол, в жизни такое вряд ли может случиться. Возможно, это и так, но я хорошо помню, что в 70-е годы, годы наивысшего влияния французской компартии, которая, несмотря на то, что блокировалась во втором туре выборов, проводимых по мажоритарной системе абсолютного большинства с социалистами, никак не могла получить

Что принесет мажоритарная система голосования

в парламенте свыше 5-7% депутатских мест, хотя на выборах за её кандидатов голосовало, особенно в первом туре, значительно большее в процентном отношении число избирателей. Тогда отцам сегодняшних коммунистов и рыночных социалистов это казалось верхом несправедливости, а сегодня их дети, отбросив разговоры о такой химере, как совесть, видят в этом способ, с помощью которого они могут не допустить зловредную оппозицию к власти, и только. Но разве можно убедить сторонников БНФ в справедливости мажоритарной системы, как, впрочем, и любого непредвзятого человека, что эта крупнейшая и имеющая опыт законодательной работы организация, получившая на парламентских выборах в 1995 году по стране более 10% избирателей, так и не смогла получить ни одного депутатского места в Верховном Совете? Впрочем, ещё несколько лет политики, которую проводит правящий режим, – и я не исключаю, что оппозиция и сегодняшние лукашисты вполне могут поменяться местами. Интересно, будет ли тогда им казаться, что мажоритарная система выборов, действующая по принципу “победитель получает всё”, является верхом справедливости?

Мажоритарность как средство усиления напряжённости в обществе

Не будучи справедливой, мажоритарная система выборов не может обеспечить и стабильное, устойчивое развитие общества в переходный период его развития. Человеку, живущему во времена кардинальных преобразований и проголосовавшему, как и многие другие, за кандидата, набравшего немногим меньше голосов, чем его соперник, трудно, практически невозможно объяснить, почему его голос может быть не услышан и не учтён при подведении итогов на вполне законных основаниях, особенно если таких голосов по стране “набегает” значительно больше, чем это необходимо для избрания депутата в одномандатном округе. Получается, что записанное в Конституции и избирательных законах положение о том, что при избрании кандидатов в депутаты все голоса имеют равный вес, многим избирателям не принесёт никакого конкретного результата. Конечно, чувства обманутости и уязвлённости – не лучшие из человеческих проявлений, но реально они были, есть и будут существовать и с ними естественно необходимо считаться. Умная власть, как показывают приме-

ры развития стран Европы после Второй мировой войны, не стала их множить и, наряду с мажоритарной системой, ввела элементы пропорциональной системы голосования. Так, например, было в Германии в 1949 году, когда немецкие политики сумели противостоять давлению со стороны победителей – американцев и англичан, – предлагавшим закрепить на конституционном уровне мажоритарную систему голосования. Творцы новой, демократической Германии понимали, что система голосования при которой победитель получает всё, не сможет адекватно представлять разнообразие политических сил в стране, и сумели добиться введения смешанной системы избрания депутатов парламента. По этому пути пошли и в абсолютном большинстве стран Центральной и Восточной Европы, республиках бывшего СССР. В условиях переходного периода политические элиты этих стран во имя сохранения политической стабильности и преодоления ситуации политической напряжённости не пошли на полное вытеснение и уничтожение с помощью мажоритарной системы голосования своих политических конкурентов, они поняли, что с ними лучше иметь дело в парламенте, чем на улицах и на баррикадах. Поэтому далеко не случайным является устоявшееся в международной практике положение о том, что чем ближе избранный орган – парламент или орган местного самоуправления – по своему составу к политическим пристрастиям электората, тем справедливее устроена избирательная система.

Зависит ли стабильность правительства от вида избирательной системы?

Излюбленным аргументом белорусских сторонников “рыночного” социализма в пользу мажоритарной системы голосования является утверждение, что, мол, она, эта система, позволяет создать стабильное правительство, которое, опираясь на стойкое парламентское большинство, не будет часто, как перчатки, сменяться и которое, в силу этого обстоятельства, сможет вывести страну из кризисного состояния. На первый, поверхностный взгляд это утверждение кажется верным. Но это так, если рассматривать проблему упрощённо, в отрыве от конституционно закреплённых порядка формирования и полномочий таких институтов власти, как парламент, президент и правительство. На самом деле, если не брать их во внимание, то на вопрос, вынесенный в подзаголовок, нельзя отве-

тить ни отрицательно, ни утвердительно. Главную роль в деле стабильности правительства играет как раз не система выборов, а способ организации государственной власти и объём полномочий, которыми располагают её ветви: законодательная, исполнительная и судебная. В президентской республике, например в США, где президент является одновременно главой исполнительной власти и поэтому нет должности премьер-министра, правительство естественно стабильно, поскольку его глава избирается избирателями, а не парламентом. И, видимо, именно это обстоятельство, а не то, что здесь существует мажоритарная система выборов, объясняет парадоксальный на первый взгляд факт утверждения в Сенате США, в котором имеется, например, большинство от Демократической партии, министров, предложенных президентом-республиканцем. К слову сказать, в Беларуси, в которой, как и в США, существует мажоритарная система голосования, совсем иная ситуация. У нас президент, избираемый народом, в отличие от Конституции 1994 года, не является главой исполнительной власти, он – глава государства и, как сказано в части первой 79 статьи Конституции 1996 года, – гарант прав и свобод человека и гражданина. В Беларуси президент формально не возглавляет никакую ветвь власти, он как бы возвышается над ними и, фактически руководя ими, тем не менее, непосредственно не отвечает за состояние дел ни в одной из них. По объёму полномочий он скорее чем-то напоминает средневекового монарха или современного диктатора, правда, избираемого народом. И, предположим, если бы сейчас в Беларуси вместо мажоритарной системы голосования была бы введена пропорциональная, но не были бы пересмотрены законодательные функции парламента и человека, похожего на президента, то это никак бы не отразилось на стабильности белорусского правительства: ведь, повторю ещё раз, у нас народ избирает не главу исполнительной власти, а главу государства, который, если захочет, будет менять Совет министров и его председателя каждые три месяца. Т.е. в Беларуси стабильность правительства, по Конституции 1996 года, зависит не от системы голосования, а воли главы государства – президента.

Теперь возьмём страну, в которой существует пропорциональная система голосования, например Швецию, и посмотрим, в какой мере она влияет на стабильность правительства. В политологии для определения стабильности правительства в той или иной стране применяется такой объективный показатель, как степень его выживаемости. Это показатель

можно получить в результате деления реальной продолжительности выполнения правительством своих функций, выраженной в днях, и периодом между выборами, в течение которого оно должно было существовать в соответствии с конституцией. Так вот, статистические данные, полученные в результате анализа деятельности правительств 13 европейских стран с 1945 по 1990 годы, со всей очевидностью свидетельствуют, что по этому важному показателю Швеция занимает первое место, а Великобритания, в которой существует мажоритарная система голосования, находится только на четвёртой позиции, не говоря уже о Франции периода V Республики (мажоритарная система), занимающей вместе с Финляндией (пропорциональная система) «почётные» 11 и 12 места. Я привёл эти данные не для того, чтобы с помощью статистики показать достоинство пропорциональной системы голосования. Отнюдь нет. Но они наглядно свидетельствуют о том, что глубокомысленные на первый взгляд рассуждения о таком понятии как стабильность правительства, нельзя увязывать только с той или иной системой голосования. Она зависит от ряда других, более важных факторов, таких, как форма правления государства, общая система сдерживаний и противовесов, состояние и уровень правосознания и правозаконности в стране, степень развития партий и партийных структур и т.д. и т.п.

Какой системе голосования нужны сильные политические партии?

Часто от противников введения пропорциональной системы голосования можно слышать достаточно безапелляционные заявления, правда, не подкреплённые никакими аргументами, о том, что в стране для перехода к голосованию по партийным спискам обязательно должны быть в наличии сильные политические партии и что если их нет, то наиболее приемлемым способом формирования законодательного органа власти является мажоритарная система выборов. На самом же деле всё с точностью до наоборот. Именно в странах, где парламентские выборы проходят по мажоритарной системе, например США, Великобритании, Канаде, Австралии, Новой Зеландии, имеются и должны быть сильные политические партии. И это неудивительно, так как без их участия невозможно нормальным образом политически структурировать парламент. Практика

применения мажоритарной системы голосования, в первую очередь относительного большинства, показывает, что она приводит, хотя и не сразу, к развитию бипартизма, или двухпартийности, поскольку в этом случае срабатывает так называемый принцип «полезного голосования»: приверженцы небольших партий и независимых кандидатов, видя бесперспективность голосования за своих представителей, отдают голоса в пользу выдвинутых правящей или основной оппозиционной партии. Некоторые исследователи даже склонны считать, что мажоритарные выборы в один тур ведут к дискриминации вновь образованных политических партий. Поэтому следует иметь в виду, что в случае применения в той или иной стране мажоритарной системы голосования процесс образования сильных политических партий может растянуться на сравнительно длительный промежуток времени, что вряд ли могут позволить себе политические элиты в переходных странах, ориентированные на относительно быстрое проведение демократических и рыночных реформ. С другой стороны, страны, которые после краха мировой системы социализма внедрили у себя пропорциональную или смешанную системы голосования, и так же, как и Беларусь в начале 90-х годов, не имели разветвлённой партийной структуры, на сегодняшний день, в отличие от нас, преуспели в партийном строительстве как раз благодаря пропорциональной системе голосования, так как применение этой системы на выборах позволяет значительно ускорить процесс политической структуризации общества и парламента.

Но в нашем случае, пожалуй, не это самое главное. Главное то, что депутаты, попав в парламент, даже если на выборах подавляющее большинство из них выступало в качестве беспартийных, всё равно расходятся по тем или иным фракциям, которые создаются или оппозиционными политическими партиями, или правящим режимом, даже в том случае, если он формально не имеет своей собственной партии. Такой процесс можно было наблюдать и у нас при избрании депутатов Верховного Совета XIII созыва и в начальный период его деятельности. Структурирование законодательного органа власти по политическим направлениям – это вполне объективная и нужная вещь, без которой может существовать парламент, разве что находящийся под полным контролем исполнительной власти. Поэтому, когда существующая в Беларуси власть говорит, что в стране нет предпосылок для перехода к пропорциональной системе голо-

сования, то она, мягко говоря, лукавит. На самом деле она к своей выгоде и в ущерб всему обществу стремится полностью исключить партии из политической жизни страны, которые значительно труднее контролировать, чем отдельных депутатов-одномандатников. “Власть имущие” прекрасно понимают, что при прочих равных условиях при мажоритарной системе голосования для становления политических партий потребуется значительно больше времени, чем при голосовании по партийным спискам.

Регионализация страны или территориальное единство?

Мажоритарная система выборов из-за действия принципа “победитель получает всё” приводит не только к недопредставлению в парламенте интересов многих влиятельных социальных групп населения, но и отрицательно сказывается на осознании гражданами и представителями управленческой и политической элиты общенациональных интересов и территориального единства всей страны, поскольку депутаты, избираемые по одномандатным избирательным округам, представляют в парламенте в первую очередь местные, региональные интересы. На выборах они опираются, как правило, на поддержку местных органов исполнительной власти, директорский корпус и бизнес-элиту. Завоевав депутатский мандат, они получают возможность лоббировать в центральных органах власти интересы не только местной управленческой элиты, но и своих трудовых коллективов и, как правило, забывают, что, кроме исполнения своей основной функции – законодательной, парламент призван аккумулировать существующие в обществе точки зрения и на их основе вырабатывать единый политический и социально-экономический курс страны. Депутаты-одномандатники неохотно вступают в партийные фракции и при рассмотрении тех или иных вопросов в парламенте чаще всего поддерживают точку зрения исполнительной власти. И, наоборот, депутаты, избираемые по партийным спискам, выражают общенациональные интересы всех социальных групп, существующих в обществе. Это, как правило, люди, имеющие богатый опыт государственной и общественной деятельности, способные сформулировать и выразить насущные потребности развития страны, оформить их в виде законодательных актов. Чаще всего они прожива-

ют в культурных центрах – столице, других крупных городах. И если выборы проходят только по мажоритарным округам, то многие из этих людей лишаются возможности стать депутатами, так как в городских одномандатных избирательных округах между ними возникает неоправданно большая конкуренция, а в регионах избиратели предпочитают голосовать за представителей местной элиты, а не за чужаков, пусть они и семи пядей во лбу. Следует учитывать также и то обстоятельство, что при мажоритарной системе выборов многие специалисты, способные принести стране огромную пользу, могут также остаться за бортом парламента по той простой причине, что в силу особенностей своего темперамента и характера или отсутствия необходимых физических данных они не смогут на выборах составить достойной конкуренции людям, не имеющим этих недостатков.

Депутаты, избранные по партийным спискам, в отличие от депутатов-одномандатников, находятся в большей зависимости от избирателя, так как их дальнейшая судьба зависит не только от волеизъявления граждан, но и от результатов деятельности их политической партии и имиджа, который она завоевала среди населения. В этом плане депутат-мажоритарник больше кот в мешке, чем депутат-пропорциональник. Депутату-мажоритарнику главное – избраться, а там хоть трава не расти. Реальных механизмов контроля за работой депутата-одномандатника нет. Отозвать депутата, избранного от одномандатного округа, практически невозможно, по крайней мере, подобных случаев Беларусь не знает. Тем не менее исполнительной власти выгоднее парламент, избранный по мажоритарной системе, поскольку он будет состоять из заведомо менее ярких личностей, так как избиратели в одномандатных округах в силу ряда причин могут отдать предпочтение или беззащитным демагогам, или так называемым хозяйственникам (то же самое можно сказать и о выдвиженцах от исполнительной власти), которые, чтобы угодить своим избирателям, предпочтут решать их текущие проблемы и не будут идти на конфликт с представителями исполнительной власти.

Несомненно, что наилучшим образом объединить общенациональные и местные интересы, придать им необходимый баланс может только смешанная избирательная система – мажоритарно-пропорциональная. В то же время, говоря о представительстве интересов, мы не должны забывать, что в обществе есть существенные и менее значимые точки зрения.

Поэтому, в целях избежания излишней фрагментации, чтобы парламентарии легче могли приходиться к согласию в принятии решений, на выборах по партийным спискам необходимо ввести избирательный барьер. Чаще всего он устанавливается на уровне 4-5% от числа избирателей, принявших участие в голосовании. Как правило, его не преодолевают маловлиятельные и радикальные политические организации, выражающие интересы маргинализированных групп населения, что не наносит ущерба общественным интересам, но способствует повышению структурированности и работоспособности парламента и правительства. Кроме того, установление избирательного барьера является хорошим стимулом для объединения близких в идеологическом отношении политических партий. Это благотворно сказывается на развитии партийной системы, ведёт к укреплению позиций политических партий в жизни страны. Фактически избранный по смешанной системе выборов законодательный орган власти, сочетая в себе общенациональные и региональные интересы, представляет собой в миниатюре двухпалатный парламента, что лишним раз подчёркивает достоинства этой системы голосования.

Можно ли справедливо решить проблему доступа к государственному СМИ в условиях мажоритарной системы голосования?

Самое интересное, что правильный ответ на этот вопрос дал сам ... первый президент Республики Беларусь. На него он ответил ещё в 1995 году, когда 30 марта издал Указ №124 “Об обеспечении равных возможностей гражданам при подготовке и проведении выборов депутатов Верховного Совета Республики Беларусь”, который, в нарушение статей 40, 43 и 43’ тогдашнего Закона о выборах депутатов Верховного Совета, фактически лишил кандидатов в депутаты доступа к национальному телевидению и радио. Следует, правда, признать, что тогда президенту было несколько легче принимать соответствующее решение, чем сейчас: в то время Верховный Совет состоял из 260 депутатов, а по Конституции 1996 года – только из 110, т.е. можно надеяться, что на предстоящих парламентских выборах кандидатов в депутаты будет всё же меньше, чем в 1995 году, а значит, легче будет решить и проблему доступа к СМИ. И, тем не менее, если допустить, что в каждом одномандатном избирательном ок-

руге будет зарегистрировано в среднем 5 кандидатов в депутаты, то по всей стране их наберётся 550 человек. Предположим, что Центризбирком решит предоставить каждому соискателю депутатского мандата для изложения своей предвыборной программы хотя бы по 5 минут. Нетрудно подсчитать, что для этого потребуется около 46 часов эфирного времени. А если учесть, что в Избирательном кодексе (часть 6 статьи 46) говорится о том, что “указанное эфирное время должно приходиться на период, когда теле- и радиопрограммы собирают наибольшую аудиторию”, то нетрудно себе представить, какую сложную задачу придётся решать руководству Национальной телерадиокомпании. Эти несложные расчёты показывают, что 550 кандидатов в депутаты при всём желании властей и Центризбиркома не смогут выступить на равных условиях на телевидении – для этого им просто-напросто не хватит времени. Но, предположим, произошло невероятное и властям худо-бедно, но удалось решить эту проблему. Что же в этом случае получит избиратель, не политизированный, который уже определился с кандидатом в депутаты и который будет следить за графиком выступлений, а рядовой, от имени которого так часто любят вещать “власть имущие” в нашей стране? Сможет ли он среди 550 кандидатов найти того единственного, за которого он смог бы не колеблясь отдать свой голос? Сможет ли неискушённый в политике человек всего за 5 минут определить, отвечает ли его чаяниям программа кандидата, проговоренная в телеграфном стиле, которую он имел возможность прослушать? Полагаю, что это риторические вопросы, и на каждый из них можно дать единственно верный ответ: нет и ещё раз нет. В лучшем случае подобное решение проблемы равного доступа кандидатов в депутаты к государственному электронному СМИ явится обыкновенной профанацией предвыборной агитации, в худшем – сознательной дискредитацией не только соискателей депутатского мандата, но и избранных депутатов, а значит, идеи парламентаризма.

Другое дело, если выборы будут проходить по смешанной избирательной системе – мажоритарно-пропорциональной. В этом случае действительно легко можно будет решить проблему равного доступа кандидатов в депутаты к государственному электронному и печатному СМИ. Одномандатники будут соревноваться в красноречии в областных, городских и районных СМИ, а политические партии, зарегистрировавшие списки кандидатов в депутаты в едином территориальном избирательном округе, – на

национальном радио и телевидении, а также на страницах общенациональных печатных изданий.

Почитатели простого народа, окопавшиеся в структурах власти, должны помнить, что принцип справедливости, кроме обеспечения равных условий для всех участников избирательного процесса, должен ещё, как минимум, гарантировать избирателям доступ к полной и достоверной информации обо всех кандидатах и их программах. По крайней мере, так считают в европейских и других цивилизованных странах. Таковы международные стандарты. Но что для гордой и маленькой страны, имеющей всенародно избранного президента? С 1994 года Европа этому президенту не указ.

Есть ли в Беларуси объективные предпосылки для перехода к смешанной системе голосования?

Одним из самых излюбленных аргументов адептов мажоритарной системы является утверждение, что в Беларуси для введения пропорциональной системы голосования нет объективных предпосылок, так как отсутствует субъект, на котором она зиждется, – политические партии. И в качестве доказательств приводятся их низкие рейтинги, полученные по результатам социологических опросов, которые на самом деле являются свидетельством результативности целенаправленной работы исполнительной власти по полному вытеснению оппозиционных политических партий из сферы публичной политики, и только. Можно сказать даже так, что если бы государственные СМИ вообще не давали никакой информации о деятельности партий, в том числе и негативной, то их рейтинги наверняка были бы ещё ниже. Но, к счастью, чиновники, ответственные за состояние пропаганды, об этом ещё не догадались, иначе бы Зимовский и Казиятка были бы давно уже уволены с БТ как тайные пособники белорусской оппозиции. Интересно отметить, что низкая узнаваемость белорусских политических партий каким-то странным образом уживается со сравнительно высокими рейтингами их российских собратьев. Для того, чтобы правильно объяснить этот парадокс, не надо, как говорил один персонаж советской истории, заканчивать академий. Просто белорусский зритель, смотрящий преимущественно российские каналы телевидения, больше получает информации о деятельности российских политических

партий, нежели от БТ о белорусских. Отсюда и соответствующий результат. Кроме того, следует учитывать и то обстоятельство, что в условиях авторитарного режима избиратель, которого опрашивает незнакомый ему человек, да ещё в его собственной квартире, сто раз подумает, стоит ли ему говорить правду или нет и не лягут ли завтра его откровения на стол компетентных и полукompетентных органов. Так что ему безопаснее выразить свою симпатию к партиям в соседнем государстве, нежели в своём собственном. Поэтому говорить о полной достоверности данных, получаемых социологами, не приходится.

Когда-то известный греческий мудрец Архимед сказал: “Дайте мне точку опоры, и я сдвину землю”. Сегодня применительно к белорусским реалиям он мог бы произнести примерно такую фразу: “Дайте белорусским политическим партиям свободный доступ к государственным электронным и печатным СМИ – и завтра они одержат победу над правящим режимом даже на мажоритарных выборах”.

Конечно, относительную слабость белорусских политических партий нельзя объяснить только кознями нехорошего режима. Причины этого явления лежат в особенностях политического развития Беларуси. В отличие от Польши, Литвы, Латвии, Украины и даже России у нас в конце 80-х годов правящая номенклатура не была проникнута желанием строить независимую страну и не стала во главе процесса образования новых политических партий. В этом плане в Беларуси мало что изменилось даже после Августовского путча. Ситуация с пополнением правящей номенклатурой руководящего ядра политических партий демократического направления изменилась только с приходом к власти Лукашенко. Это-то и явилось одной из причин принятия Верховным Советом XII созыва в ноябре 1994 года закона о выборах, основанного на мажоритарной системе. Свою лепту в принятие подобного закона, надо полагать, внёс и избранный летом этого же года президент. Дело в том, что по Конституции 1994 года главой исполнительной власти, т.е. правительства, являлся президент и естественно, что ему при формировании Кабинета министров гораздо выгоднее было иметь дело с законодательным органом, состоящим из депутатов, избираемых не по партийным спискам, а по мажоритарным округам. Он не хотел, чтобы избирательное законодательство стало средством укрепления и развития политических партий. Президент и его окружение понимали, что в предстоящей борьбе за влияние на прави-

тельство, находившееся в ситуации “двойного подчинения”, главным противником главы исполнительной власти будут не беспартийные депутаты, а партийные фракции и стоящие за ними политические партии. В итоге президенту и его сторонникам в парламенте удалось добиться своего: принятый закон о выборах депутатов Верховного Совета являлся, пожалуй, худшим из аналогичных законов на всём постсоветском пространстве.

Сегодня, по сравнению с первой половиной 90-х годов, в обществе есть понимание необходимости избрания хотя бы части депутатов парламента по партийным спискам. За переход к смешанной системе выборов – мажоритарно-пропорциональной – единодушно выступают политические партии и даже, по крайней мере на словах, некоторые чиновники из окружения Лукашенко. Но дело не только в позиции оппозиционных политических партий или отдельных чиновников, которая может быть следствием политической конъюнктуры или синоминутного расчета. За последние несколько лет в развитии белорусского общества и белорусской партийной системы произошли качественные изменения. Несмотря на крайне неблагоприятные условия, у нас наконец-то появилось несколько политических партий, которые обладают достаточным организационным, интеллектуальным и кадровым потенциалом для формирования в парламенте правительства на коалиционной основе. Более того, они готовы взять на себя полную ответственность за его деятельность. Это прежде всего ОПП, БНФ и БСДГ (Народная Грамада). И если трудно было представить деятельность правительства, несущего ответственность перед не структурированным в партийном отношении Верховным Советом XII созыва, то в Верховном Совете следующего созыва она воспринималась бы уже вполне естественно, поскольку в нем практически все депутаты входили в те или иные фракции, сформированные на основе партийных пристрастий законодателей. Это уже тогда было видно, а тем более сейчас свидетельствует о том, что страна готова не только по каким-то субъективным, но и объективным причинам к избранию депутатов парламента на основе партийных списков.

В любом демократическом обществе ключевую роль в системе институтов государственной власти играет парламент, поскольку он избирается всем народом и в силу этого представляет политическую волю всего об-

щества в целом. Хотя существует достаточно много различных способов взаимосвязи этого института с другими ветвями власти – исполнительной и судебной, но всё же не институт президентства, а законодательная власть была и остаётся центром демократической системы управления. Именно поэтому осенью 1996 года свой главный удар А. Лукашенко нанёс по парламенту, который ему в результате незаконных действий удалось превратить в орган, послушно выполняющий его волю. Но, как показывает развитие событий, время работает не на Лукашенко. Именно поэтому он и его окружение сегодня так упорно противятся введению смешанной мажоритарно-пропорциональной системы, поскольку прекрасно понимают, что, во-первых, процесс избрания депутатов по партийным спискам труднее проконтролировать, а во-вторых, опасаются, что структурированная по политическим пристрастиям Палата представителей может со временем заявить о себе как о самостоятельной силе, даже если её законодательные полномочия и не будут пересмотрены в сторону усиления.

Виталий Силицкий,
политолог

Динамика экономических реформ в Центральной и Восточной Европе после возврата левых к власти

Масштабные экономические реформы в странах Центральной и Восточной Европы (ЦВЕ) проводились в условиях политической демократии. Именно демократизация и низвержение коммунистических диктатур дали шанс на проведение радикальных реформ, а политическая открытость и плюрализм легитимизировали оппозицию реформам, дав ей каналы представительства и возможность принятия решений в сфере экономической политики, в том числе и через механизм выборов. В условиях демократии политика реформ должна опираться на поддержку большинства избирателей – следовательно, по мнению критиков неолиберализма, чрезмерно радикальные преобразования, ассоциировавшиеся с высокой социальной стоимостью и глубоким спадом производства и потребления, неизбежно должны быть заблокированы обществом в пользу более постепенного и социально-ориентированного подхода к преобразованиям¹. Поражение на выборах либеральных правительств и приход к власти левых по своей идеологической направленности политических сил, так или иначе ведомых экс-коммунистическими элитами, почти во всех странах ЦВЕ в начале и середине 1990-х гг. казалось, подтвердило правильность этих предположений. Однако, спустя несколько лет, когда срок пребывания у власти экс-коммунистических правительств завершился, становится очевидным, что в большинстве из них возврат левых не привел к изменению основополагающего подхода к реформам, унаследованного от либеральных предшественников. Более того, в большинстве центральноевропейских стран параллельные экономические и политические реформы не вызвали существенных общественных потрясений, а левые партии по примеру “новых лейбористов” и некоторых других западноевропейских соци-

алистических партий заметно “либерализировались”. Это выгодно отличает страны ЦВЕ от республик бывшего СССР, где политическая нестабильность, авторитарные тенденции и откат от либеральных реформ дополняют друг друга в своеобразном порочном круге. Предлагаемая статья является попыткой дать ответы на следующие вопросы: что послужило причиной преемственности неолиберального курса в большинстве стран ЦВЕ и временного отхода от него в некоторых из них; каков был реальный выбор альтернатив для левых правительств и каковы были экономические и политические преимущества продолжения или отхода от реформ для них, для групп социоэкономических интересов, поддерживавших эти правительства, и для общества в целом; наконец, в чем уроки опыта стран ЦВЕ для переходных экономик бывшего СССР, заметно менее реформированных, чем центральноевропейские страны?

Выбор стратегии трансформации: мнимые и реальные альтернативы

Поражение либеральных реформаторов и победа экс-коммунистов в середине 90-х гг. зачастую объяснялись провалом неолиберального курса и тем фактом, что общество предпочитало более “мягкое” вхождение в рынок посредством постепенных преобразований, носящих “социал-демократический” характер. С этими утверждениями вряд ли можно полностью согласиться, хотя, несомненно, тема увеличения социальных расходов и снижения стоимости трансформации для общества доминировала в программах экс-коммунистических левых партий в середине 1990-х гг. Однако, во-первых, “литовский синдром” (так возврат левых был окрещен в литературе) коснулся как тех стран, которые проводили более радикальные преобразования (Польша, Эстония, Словакия), так и тех, в которых возобладал постепенный подход (Венгрия)² или же радикальные рыночные программы были торпедированы оппозицией до формального перехода власти к экс-коммунистам (Болгария). Очевидно, что критики радикальных реформ недооценили объем потерь для общества в случае проведения постепенных и половинчатых реформ. В то же время реальные преимущества более радикальных и всеохватывающих реформ – исчезновение дефицита, большая доступность потребительских товаров ввиду изменения структуры цен, рост частного сектора и, как следствие, более

быстрый переход от спада к динамическому экономическому росту, повышение доходов населения – проявились на фоне углубляющегося спада, растущей безработицы и инфляции в странах, где радикальные реформы были либо отвергнуты, либо свернуты под давлением левой оппозиции на начальной стадии реформирования. Таким образом не оправдалось представление о более мягком переходе в случае постепенного реформирования: на самом деле, спад оказался и более затяжным, и более глубоким³, что чрезвычайно затруднило обеспечение широкой общественной поддержки подобных “реформ”.

Более того, не оправдались предсказания и о том, что радикальные реформы будут сопровождаться более глубокой дифференциацией между богатыми и бедными. Статистика показывает, что в наиболее продвинутых на пути реформ странах произошёл в 1988-1994 гг. наименьший рост коэффициента Джини.⁴ Вопреки стереотипам, эти страны не только не допустили снижения своих государственных расходов, но и увеличили их, в первую очередь за счет увеличения выплат на социальные нужды.⁵ Наоборот, значительное уменьшение расходов государства произошло в менее реформируемых странах. Причин такого парадокса несколько. С одной стороны, уровень расходов на уровне 50-60% ВВП в Вышеградских странах поддерживался из-за сильного общественного давления в пользу сохранения государственных социальных программ; правда, такое положение не было устойчивым, и в дальнейшем доля государственных расходов снизилась. С другой стороны, в странах, где были предприняты и последовательно осуществлены радикальные реформы, а социальные потери уменьшены в результате успешной стабилизации, финансирование социальных программ поддерживалось за счет снижения субсидий предприятиям и увеличения бюджетных поступлений от динамично развивающегося частного сектора, а также переадресации социальной поддержки тем, кто в ней нуждался. В итоге оказалось, что благодаря радикальным реформам Вышеградские страны более соответствуют идеальному типу “социально-ориентированной рыночной экономики”, чем те страны, где половинчатые, непоследовательные реформы привели к более глубокой и продолжительной стагнации, а следовательно, и к упадку социальной сферы ввиду неспособности государства платить по своим щедро розданным обязательствам.

Несмотря на свою очевидную экономическую эффективность и мень-

шую социальную цену, радикальные реформы проводились далеко не всегда и не везде. Дело в том, что медленные, половинчатые реформы имели свой социальный адрес. В странах с медленным темпом реформ, где экономическое и политическое влияние субъектов старой экономики сохранялось, государство распределяло “частные блага” (субсидии, экспортные и импортные квоты, дешевые кредиты, налоговые льготы) таким образом, что в выигрыше оказывалась не малообеспеченная часть общества, во имя которой реформы замедлялись, а некоторые “группы интересов”, как правило, бывшая хозяйственная номенклатура, работники госпредприятий, а также часть частного сектора с сильными связями в государственной бюрократии. Распределение в пользу этих групп означало попытку политического самосохранения путем получения поддержки наиболее политически влиятельных, а не наименее защищенных социальных групп. Примером могут служить многомиллиардные субсидии (в виде бюджетных ассигнований, дешевых кредитов или невзимания налогов) угольному сектору в Польше в середине 90-х гг., когда сумма неуплаченных налогов восьми шахт превышала все бюджетные расходы на науку.

Итак, вопреки предсказаниям критиков неолиберализма, увеличение роли государства не означало снижения социальной стоимости трансформации, а проведение радикальных реформ не всегда сопровождалось снижающейся ролью государства⁶. Поэтому дихотомия между “неолиберальной” и социал-демократической моделями реформирования, часто эксплуатируемая как в академических, так и в политических кругах⁷, неадекватно отражает спектр возможных сценариев посткоммунистической трансформации. На мой взгляд, коренной дилеммой и критерием степени прогресса на пути преобразований является не “уменьшение” или “увеличение” роли государства, а характер его поведения в процессе трансформации: будет ли оно стремиться к открытости экономики, устанавливать справедливые “правила игры” при проведении экономических реформ, обеспечивать “общие блага” (макроэкономическая стабильность, гарантии прав собственности, верховенство закона и прозрачность в деятельности государственных учреждений, особенно в процессе приватизации) и определенный уровень адресных социальных гарантий наиболее уязвимой части общества, или же оно станет заложником интересов определенных социальных групп и экономических элит, противящихся либеральным реформам и преследующих свои корыстные цели. Проведение такой по-

литики требует отказа от либеральной стратегии и значительного сворачивания предыдущих реформ; подобный сценарий является наиболее реальным результатом при отказе от радикального реформирования.

Экономическая стратегия, нацеленная на предоставление обществу “общих благ” (public goods), может быть охарактеризована как либеральная стратегия реформ (именно на основе либеральных реформ возможно проведение социально-либеральной экономической политики, в частности путем увеличения социальных расходов в рамках свободной рыночной экономики)⁸. Альтернативная либерализму стратегия, преследующая своей целью предоставление “частных благ” (private goods) или избирательной поддержки, в том числе в виде “жестких”, часто законодательно закрепленных гарантий благосостояния тем или иным групповым интересам, как правило, по принципу лояльности, а не эффективности, может быть охарактеризована как государственно-корпоративная стратегия. При осуществлении такой стратегии активная роль государства ведет к легитимизации чрезмерных благ для частных интересов, как правило, в ущерб “публичным благам” и благосостоянию общества в целом⁹.

Выбор между стратегиями, ведущими к установлению социально-либеральной или государственно-корпоративной экономики, не соответствует стандартному и стереотипному делению на “левую” (социал-демократическую) и “правую” (неолиберальную) стратегии, так как данная стандартная для установившихся демократий дихотомия представляет собой достаточно узкий выбор альтернатив в рамках неустоявшейся экономической политики. Несмотря на значительные преобразования в первые годы реформ, возможность глубокой корректировки стратегии реформирования и системного поворота оставалась открытой и для экс-коммунистов. Именно на период их правления выпадала очередь многих структурных и институциональных преобразований. Надо сказать, что возможность проведения политики реформ, нацеленной на предоставление “публичных благ”, существенно ограничивается политическими факторами. “Публичные блага” используются всем обществом (в том числе и той частью общества, которая оппозиционно настроена к правительству, обеспечивающему эти блага)¹⁰, в то время как “частные блага” (в нашем понимании – односторонние преимущества, создаваемые командной экономикой) имеют конкретный круг получателей. Поэтому успешная мобилизация антиреформаторской социальной коалиции и ее превращение в политическую

силу было более вероятным сценарием, чем мобилизация либеральных реформаторских сил. Возврат левых в середине 90-х гг., казалось, довершал пессимистическую картину. Считалось, что экс-коммунисты, связанные прежними социоэкономическими интересами и пользовавшиеся преимуществами при старом режиме, в новых условиях будут стремиться вернуть себе “частные блага”, а значит, будут продвигаться в сторону государственного корпоративизма, своеобразного симбиоза командной и рыночной экономик. Вероятно, и “литовский синдром” был следствием активизации подобных интересов и их поддержки со стороны левых сил.

Социальная база экс-коммунистических партий

Утверждение, что возврат бывших коммунистов произошел благодаря рекрутированию ими “коалиций госсектора” (подобная интерпретация возврата левых к власти была достаточно популярна среди определенного круга аналитиков), было верным, однако, лишь для некоторых стран ЦВЕ. В действительности социальная база многих “левых” партий не соответствовала подобному стереотипу. Наследницы коммунистических партий в Польше (Союз Демократических Левых (СЛД)) и Венгрии (Венгерская Социалистическая партия (ВСП)), например, сумели получить поддержку не только части рабочего класса или бывшей номенклатуры, но и тех социальных групп, которые не всегда ассоциируются с поддержкой “левых” партий, – частные предприниматели, “белые воротнички”. Такие партии являлись не классовыми, а всеохватывающими (catch-all), напоминающими многоклассовые народные, скорее даже правоцентристские, чем левые, партии в зрелых демократиях. Причин для возникновения именно таких экс-коммунистических партий в отдельных центрально-европейских странах несколько. Во-первых, левым была гарантирована поддержка “старого среднего класса”, возникшего при коммунистическом режиме. Кроме этого, часть коммунистических элит при проведении частичных реформ и экспериментирования с “рыночным социализмом” приобрела опыт работы в рыночной среде и международной торговле, что мотивировало её поддержку рыночных преобразований. Во-вторых, часть традиционно левого электората (например, занятые в госсекторе или пенсионеры) голосовала за праворадикальные популистские партии и поддержка ими левых была исключена по идеологическим соображе-

ниям. Распыление политической силы социоэкономических групп препятствовало появлению в этих странах классовых партий; в силу этого наиболее удачливыми партиями становились те, которые придавали более “универсальный” характер своим предвыборным программам и обещаниям, привлекая таким образом на свою сторону и часть либерально настроенных избирателей. Наконец, успешное проведение первой фазы экономических реформ привело к структурным изменениям в экономике, и, вследствие этого, ослабело политическое влияние той части электората и групп давления, которые были связаны со старой экономикой. Эти изменения должны были быть учтены и в избирательной стратегии, и в проводимой впоследствии политике, если левые партии рассчитывали вернуться к власти и удержать её. Универсальные, “всеохватывающие” (catch-all) левые партии оказались наиболее благосклонными к проведению либеральных реформ.

Другая часть экс-коммунистических партий представляла собой коалиции социальных и элитных групп, более враждебно настроенных к либеральным рыночным реформам. В первую очередь это относится к наследникам компартий в Словакии (Движение за Демократическую Словакию (ДДС) и Ассоциация Словацких Рабочих (АСР)¹¹ и в Болгарии (Болгарская Социалистическая партия (БСП)). Социальную базу данных партий составляли в основном низкоквалифицированные “синие воротнички”, работники госсектора экономики, а также пенсионеры. То же самое можно сказать и о Польской крестьянской партии (ПКП), которая играла роль союзницы правящей партии при коммунистическом режиме. Интересы этих групп были “замкнуты” на госсектор или зависели от распределяющей, интервенционистской роли государства в экономике, так как сами по себе они не были конкурентоспособны в условиях более свободной экономики. В таком же положении находились и бизнес-элиты в номинально частном секторе этих стран, вышедшие из бывшей номенклатуры. В отличие от стран с более длительным периодом экспериментирования с “рыночным социализмом” (Венгрия, Словения, и, в некоторой степени, Польша), благосостояние и положение на рынке номенклатурных бизнес-элит в таких странах, как Болгария или Словакия, зависели в первую очередь от умения “выбить” у государства “частные блага”, такие как лицензии, квоты, монопольные права на торговлю или производство, дешёвые кредиты или возможность номенклатурной приватизации и т.д. Та-

ким образом, складывались распределительные коалиции узких, “партикулярных” интересов, ориентированных на сворачивание либеральных реформ.

Внешние ограничения

Противоречие между тем, что политические партии обещали в своих предвыборных программах, и тем, что они реально могли предпринять, придя к власти, во многом было обусловлено воздействием внешних факторов на принятие решений в сфере экономической политики в период трансформации. Возрастанию роли внешних ограничений способствовали следующие обстоятельства:

- углубляющаяся интеграция в мировые рынки, особенно после краха СЭВ в 1989—1991 гг., в результате чего страны ЦВЕ попали под прессинг иностранной конкуренции как на внешних, так и на внутренних рынках и, за редким исключением, стали испытывать острейший дефицит торгового баланса. Часть стран (Польша, Венгрия, Эстония, Словения, и, в данном случае, Чехия) сумели быстро переориентировать свою внешнюю торговлю на Запад. Кроме очевидных преимуществ в виде доступа к рынкам развитых стран, это создало и дополнительное давление на эти экономики. Необходимость конкуренции с западными компаниями, имеющими технологическое и финансовое превосходство, повышала требования как к самим фирмам, так и к правительствам, которые должны были усилить конкурентоспособность реального сектора экономики благоразумной макроэкономической политикой (в первую очередь, это включало укрощение инфляции, сокращение бюджетного дефицита, проведение сдержанной монетарной политики и поддержание реалистичного обменного курса);
- обострение для некоторых стран проблемы внешней задолженности и необходимость расчёта как с официальными, так и с частными кредиторами. Некоторые страны ЦВЕ (Венгрия, Болгария, Польша) накопили за годы коммунизма и в первые годы реформ такие объёмы внешнего долга, что по показателю на душу населения они занимали первые места в мире. Способность государства к выплате внешнего долга имела прямое воздействие на уверенность инвесторов в данной экономике и на доступность капитала для дальнейшего заимствования и инвестиций. Естествен-

но, стран с низким уровнем внешней задолженности (Словакия, Литва, Румыния) эта проблема мало касалась: наоборот, капитал частных и официальных кредиторов часто использовался для займов и покрытия убытков неконкурентоспособных компаний и секторов экономики;

- необходимость поддержки отношений с международными финансовыми организациями и прежде всего с МВФ, чей вердикт относительно здоровья или нездоровья экономики имел огромное значение для создания благоприятного (или неблагоприятного) отношения к той или иной стране мировых финансовых и торговых кругов, что в значительной мере определяло перспективы развития в большинстве своем чрезвычайно открытых экономик стран ЦВЕ;

- начало процесса интеграции стран ЦВЕ в Европейский Союз, Евроатлантические структуры и торговые блоки. Членство во всех этих организациях было бы невозможным без всеобъемлющих реформ либерального характера. Главным требованием к странам, надеющимся на членство в ЕС, было и остается становление “функционирующей рыночной экономики,” основанной на частной собственности, свободе предпринимательства и верховенстве закона. Так, например, соглашение об ассоциированном членстве в ЕС предполагало проведение 899 институциональных реформ в таких сферах, как социальное обеспечение, антимонопольная политика, авторские права и т.д. Комплекс макроэкономических мер предполагал резкое сокращение дефицита бюджета и совокупного государственного долга, снижение инфляции и процентных ставок до среднего уровня стран ЕС. Только в этом случае перед восточноевропейскими странами открывалась возможность вступления в Европейский валютный союз.

Итак, к тому времени, когда либеральные реформаторы стали терять популярность среди избирателей, внешние ограничения явились мощным фактором, подталкивавшим новые правительства не только к продолжению, но и к углублению либеральных реформ. Внешние ограничения были следствием углубившейся за годы реформ интеграции стран ЦВЕ в мировую экономику, их стремления добиться вступления в престижные мировые организации. В большинстве стран население положительно относилось к перспективе “возврата на Запад,” и в особенности к членству в ЕС. Более того, интеграция в мировую экономику посредством торговли и инвестиций, вступления в ЕС, ОЭСР и другие подобные организации со-

здавали условия для долговременного и динамического роста в странах ЦВЕ, что само по себе подталкивало правительства, включая контролируемые бывшими коммунистами, следовать неолиберальным рецептам, предписываемым извне МВФ или Евросоюзом. Отказ же от реформ мог привести к разрыву или понижению уровня взаимоотношений с западными странами и международными организациями. Цена потенциального разрыва как в плане долгосрочного экономического роста, так и в отношении политических перспектив тех правительств, которые допустили бы такой разрыв, была потенциально велика. Подобное могло бы себе позволить правительство, опиравшееся на социальные группы и “группы интересов”, которые проиграли бы в случае интеграции в западные рынки, политические структуры и институты.

Как правило, под более жесткие внешние ограничения попали те страны ЦВЕ, которые уже были глубоко интегрированы в рынки высокоразвитых индустриальных стран, накопили за годы реформ значительный внешний долг, испытывали существенный дефицит платежного баланса и установили на достаточно высоком уровне отношения с Евросоюзом (т.е. стали ассоциированными членами ЕС). К этому кругу стран можно отнести Польшу, Венгрию и, в отношении внешнего долга, Болгарию. Кроме этого, более восприимчивы к неолиберальным рецептам были те страны, которые стремились интегрироваться в Европу по геополитическим соображениям. Наиболее остро проблема национальной безопасности в середине 90-х гг. стояла перед Латвией и Эстонией, ввиду чрезвычайного обострения отношений этих стран с Россией. Менее жесткие ограничения и, следовательно, менее сильную мотивацию по продолжению неолиберальных реформ испытывали экс-коммунистические правительства в странах, которые были слабее интегрированы в мировую экономику, не испытывали острых проблем с внешним долгом и платежным балансом. Эти страны позднее других стали ассоциированными членами ЕС. К ним можно отнести Словакию, Литву и балканские страны.

Разница в силе внешних ограничений, разнородность социоэкономических коалиций, рекрутированных экс-коммунистическими партиями, и различная степень реформированности экономик оказали после возврата левых определяющее воздействие на скорость и характер проводимых ими реформ.

Радикализация либеральных реформ: Венгрия

Венгерская Социалистическая партия вернулась к власти после четырехлетнего перерыва в 1994 году. Она сменила коалицию трех правых консервативных партий. Как ни парадоксально, консервативная коалиция крайне медленно и непоследовательно проводила экономические реформы. Несмотря на очевидные успехи в приватизации, структурной перестройке и привлечении иностранных инвестиций, консерваторы, по сути дела отказались от глубоких изменений в бюджетно-финансовой политике. Более того, они сохранили чрезвычайно высокий уровень социальных расходов, что привело к взрывному росту бюджетного дефицита и внешнего долга: почти 30% бюджета страны уходило в 1995 на выплату долгов. Рост социальных расходов, однако, не уберег консерваторов от поражения на выборах, так как победившие социалисты обещали еще большие расходы! До поры до времени обслуживание внешнего долга не вызывало проблем ввиду достаточно мощного экспортного потенциала страны, положительного сальдо платежного баланса в начале 1990-х гг., наличия спроса на венгерские товары за рубежом и доступности дешевых займов от официальных кредиторов (т.е. всего того, что я называю мягкими бюджетными ограничениями). В 1993—94 гг., однако, внешние ограничения ужесточились: чрезмерное заимствование привело к увеличению обязательств по долгам, экономический спад в ЕС – основном торговом партнере Венгрии – привел к росту торгового дефицита, проводимая годами политика жесткой привязки обменного курса довела дефицит текущего счета до катастрофической отметки. Ухудшение макроэкономических показателей, в особенности тех, которые ассоциируются с внешними ограничениями, привело к тому, что внешние силы (МВФ, ЕС, правительственные и частные кредиторы) поставили вопрос о пересмотре экономической политики как раз тогда, когда бывшие коммунисты формировали правительство.

Определение экономической стратегии было затруднено соперничеством всевозможных интересов внутри соцпартии, где сосуществовали мощные консервативная и реформаторская фракции: первая выступала за более радикальные, нелиберальные реформы, вторая – за продолжение де-факто социал-демократической политики. Бизнес-элиты внутри ВСП, связанные с иностранными инвесторами и экспортным сектором, были

не против продолжения реформ, в то время как профсоюзы жестко выступили против соблюдения бюджетной дисциплины и приватизации. И реформаторы, и консерваторы обладали возможностью заблокировать неудовлетворявшие их решения. Это приводило к нерешительности и стагнации в принятии решений. И все же реформаторская фракция обладала большим потенциалом “навязать” свою стратегию, так как она могла получить поддержку от партнера по правящей коалиции – Свободных демократов. Эта либеральная партия была приглашена социалистами в правительство несмотря на то, что они имели абсолютное большинство в парламенте. Таким образом социалисты пытались избежать полной ответственности за непопулярные меры, которые им, возможно, пришлось бы предпринять. Сам по себе факт социал-либеральной коалиции, в которой участвовали бывшая правящая партия и партия бывших диссидентов, свидетельствовал о реформаторской направленности венгерских экс-коммунистов.

Однако переход к более радикальным мерам в области экономических реформ был бы вряд ли возможен без усиления внешнего давления. В начале 1995 года стране было отказано в новых кредитах до принятия жесткой программы стабилизационных мер, направленных на улучшение платежного баланса. Ситуацию обострил финансовый обвал в Мексике в конце 1994г., поскольку макроэкономические показатели двух стран в целом совпадали. Начался массовый отток капитала из страны. Перспектива вступления Венгрии в ОЭСР и дальнейшей интеграции в Евросоюз стала проблематичной. Последняя попытка спасти ситуацию и продолжить политику высоких расходов была предпринята премьер-министром Дьюлой Хорном, который пытался использовать свой личный международный авторитет для “выбивания” новых займов, в первую очередь у немецких кредиторов и Евросоюза.¹² Однако последние проявили несвойственную им твердость, потребовав принятия программы стабилизационных мер, одобренной МВФ. После долгих колебаний и позиционной борьбы в правящей коалиции в марте 1995 была принята программа жестких стабилизационных мер, которые включали резкое сокращение бюджетных расходов, девальвацию форинта, ограничение денежной эмиссии и массивную приватизацию.

В результате предпринятых мер страна в три раза сократила дефицит госбюджета, уменьшила внешний долг на треть, привлекла миллиарды

долларов новых иностранных инвестиций, резко увеличила объем экспорта и почти полностью передала промышленность в частные руки. Пожалуй, даже Маргарет Тэтчер позавидовала бы рыночному радикализму венгерских социалистов! Успехи в макроэкономической стабилизации были достигнуты за счет резкого (почти на 20% за два года) падения реальной зарплаты и социальных выплат. Однако экономический рост в 1997—98 гг. сделал возможным повышение реальных доходов и несколько смягчил политическую цену жестких стабилизационных мер для правящей коалиции. Пожалуй, одним из наиболее существенных результатов пребывания социалистов у власти была приватизация, в ходе которой иностранные инвесторы завладели 70% всей продававшейся государственной собственности. Это не только обеспечило валютные поступления, необходимые для погашения внешнего долга, но и исключило возможность широкомасштабной номенклатурной приватизации.

Программу жестких неолиберальных реформ оказалось возможным «протащить» в условиях многопартийной демократии через социалистическое большинство в парламенте. Тому было несколько причин. Во-первых, реформаторы переиграли левацки настроенные фракции в коалиционной борьбе. Во-вторых, политика либеральных реформ, несмотря на свой «универсалистский» характер, предоставила определенные преимущества для бизнес-элит, связанных с правящей коалицией. Так, сокращение бюджетного дефицита и снижение процентных ставок, девальвация национальной валюты и повышение конкурентоспособности экспорта, почти полная приватизация банковского сектора и значительное увеличение капитала банков за счет средств иностранных инвесторов в первую очередь поставили в выигрышное положение ту часть венгерской экономики, которая была более открыта и ориентирована на внешний рынок и контролировалась в Венгрии бывшими коммунистами (в то же время так случилось, что бизнес-элиты, чьи интересы были «завязаны» на менее конкурентоспособную и открытую часть экономики, оказались заангажированы правоконсервативными партиями). В-третьих, коалиция либералов и социалистов, будучи поддерживаемой широкой гаммой социоэкономических интересов, избежала чрезмерной зависимости от узких лоббирующих специальных интересов. В результате комбинация жестких внешних ограничений и широкий, универсалистский характер правящей коалиции привели к ускорению и радикализации экономических реформ при экс-

коммунистическом правительстве. Приход социалистов к власти сопровождался комментариями типа «добро пожаловать назад, Ленин»¹³. Назад пожаловал, как оказалось, скорее Милтон Фридман.

Торможение реформ: Польша

В конце 1993 г. правительство, в котором доминирующее положение занимали партии, считавшиеся либеральными наследниками «Солидарности», – Демократический Союз и Либерально-Демократический Конгресс, сменила победившая на выборах коалиция партий, которые правили в Польше под несколько другими именами в течение 40 послевоенных лет: Союз левых демократов (СЛД), наследник компартии, и Польская Крестьянская партия (ПКП). К этому времени польская экономика внешне уже мало напоминала агонизирующую экономику конца 1980-х гг. Несмотря на улучшающуюся экономическую ситуацию, новое правительство столкнулось с обстоятельствами, которые влекли за собой жесткие внешние ограничения в сфере экономической политики. Как и в случае с Венгрией, страна стояла перед необходимостью выплаты как внешнего, так и внутреннего долгов, снижения дефицита платежного баланса и ускорения институциональных преобразований для быстрее вхождения в ЕС и ОЭСР. Скорейшая интеграция в европейские структуры требовала глубоких и эффективных преобразований, таких как пенсионная реформа, реструктуризация промышленности и приватизация банков. Во многих этих сферах реформы были заторможены по политическим причинам в 1989—93 гг. Приход к власти левых, казалось бы, обещал еще большее торможение этих реформ по той причине, что значительная часть их электората была заинтересована в сохранении элементов командной экономики. Так, унаследованная ещё с коммунистических времен пенсионная система создавала преимущества для бывшей номенклатуры, которая практически полностью голосовала за СЛД; реструктуризация тяжелой промышленности неизбежно могла бы привести к увольнениям и к конфликтам с теми профсоюзами, которые поддерживали левых. Это оттолкнуло бы от экс-коммунистов часть «синих воротничков», которые проголосовали за них, а не за «Солидарность». Проведению банковской реформы противились промышленное и аграрное лобби, связанные с партиями по коалиции.

Однако противоречия между внешними ограничениями и интересами экс-коммунистов были в действительности не столь острыми. Значительная часть правящей коалиции, в первую очередь большинство фракции и руководства СЛД, оказалась благосклонна к либеральным реформам. Как и в случае с Венгерской соцпартией, её польские коллеги получили широкую поддержку от различных социальных групп, включая средний класс и частных предпринимателей, избежав, таким образом, жесткой «привязки» своей политической судьбы к наиболее антиреформаторской части электората. СЛД поддерживалась также «номенклатурными капиталистами» и, что характерно, той частью бизнес-элит, которые были связаны с конкурентоспособными отраслями экономики, ориентированными на внешний рынок. В связи с этим радикальные реформы не могли вызвать серьезных нареканий у СЛД: очень часто эта партия, когда дело доходило до рассмотрения экономических вопросов в парламенте, блокировалась по тактическим соображениям с либералами Бальцеровича.

Иным образом обстояло дело с Польской крестьянской партией (ПКП). Социальная база ПКП почти целиком находилась в сельской местности. Сельскохозяйственный сектор в Польше, несмотря на существование фермерской системы, даже при коммунистах был неконкурентоспособен: четверть рабочей силы страны, задействованная в сельском хозяйстве, производила лишь 6-7% ВВП. Поэтому давление на правительство со стороны ПКП с целью проведения протекционистской политики и субсидирования сельского хозяйства было сильным. Более того, ПКП поддерживали бизнес-элиты, влияние и позиции которых на рынке в первую очередь зависели от государственного фаворитизма (квоты, предоставление монопольных прав и государственных контрактов, преимущества при приватизации и т.д.). Кроме этого, сфера деловых интересов ПКП распространялась, помимо агробизнеса, на нефтяную, военную промышленность и на некоторые другие отрасли. Установление политического патронажа в экономике было выгодно как экономическим, так и политическим элитам: первые получали возможность использования ресурсов государства для выживания в рыночной среде, вторые – финансовую поддержку для ведения политических кампаний. Одной из форм этого союза было создание «гибридных структур», или полугосударственных, получастных конгломератов, концернов, холдингов и т.д. Подобные структуры создавали возможность трансфера финансовых ресурсов и собственности из госу-

дарственной казны в «партийные кассы.» Большее усердие в создании гибридных структур в Польше проявляла именно ПКП. Фирмы, связанные с СЛД, обладали достаточным капиталом, чтобы участвовать в приватизации на равных со всеми условиях.

Экономическая стратегия правительства СЛД—ПКП в Польше характеризовалась постоянной борьбой интересов между партнерами по коалиции. СЛД, придерживаясь более либерального курса, выступала за политику сокращения инфляции и дефицита, ускоренную и эффективную приватизацию и за более быстрые структурные преобразования. ПКП старалась блокировать большинство этих мер. Конфликты между партнерами по коалиции иногда приводили к правительственному кризису. В результате ПКП, будучи в меньшинстве в правительстве, как правило, уступала, но при условии предоставления определенных уступок: так, в бюджетной политике сельскохозяйственные субсидии урезались в последнюю очередь, приватизация банков и компаний, контролируемых ПКП через союзные с ней бизнес-группы, откладывалась на более поздний срок и т.д.

Реформы буксовали тогда, когда интересы ПКП и ортодоксальной части СЛД совпадали и они вместе выступали против реформаторского крыла СЛД. Так, частичная приватизация пенсионных фондов длительное время блокировалась подобным межпартийным антиреформаторским альянсом; приватизация банков и трансформация естественных монополий (в первую очередь, нефтеперерабатывающего сектора) споткнулась о соперничество групп интересов, связанных с бывшей номенклатурой. В результате приватизации в Польше выкристаллизовались три интересные тенденции. Во-первых, партнеры по коалиции буквально вставляли палки в колеса друг другу, когда одна из сторон пыталась взять под свой патронаж ту или иную фирму, банк или целый сектор экономики. В частности, политики СЛД препятствовали «приватизации», при которой акции госпредприятий передавались в холдинги, контролируемые ПКП (попытки такой «приватизации», например, осуществлялись в нефтеперерабатывающем и химическом секторах), вплоть до того, что многие компании, в пике партнеру по коалиции, продавались зарубежным инвесторам. Свои интересы в бизнесе СЛД защищала созданием менее обширного и менее зависимого от поддержки государства круга компаний и банков, которые выполняли роль «партийной кассы» (т.е. использовались для финансирования предвыборных кампаний или деловых операций наибо-

лее тесно связанных с СЛД фирм). ПКП же пыталась поставить под свой контроль некоторые секторы экономики с целью масштабного “подкупа” избирателей и групп интересов для упрочения своей социальной базы. Во-вторых, некоторые проекты “номенклатурной приватизации” были отброшены под давлением извне. В частности, под давлением ЕБРР и официальных кредиторов правительство СЛД—ПКП отказалось от попытки создания банковских групп под контролем “номенклатурных” банков. В-третьих, угроза “номенклатурной” приватизации вела к тому, что даже профсоюзы (в особенности “Солидарность”) выступали в поддержку продажи собственности иностранным инвесторам, видя в ней меньшее зло (такую позицию, в частности, “Солидарность” заняла при попытке приватизации издательского концерна “Ruch” и страховой компании PZU S.A. фирмами, связанными с СЛД).

В целом, правительство СЛД—ПКП замедлило процесс трансформации по сравнению с правительствами “Солидарности”, не изменив, однако, характера самого процесса трансформации экономики. Сохранение в целом либерального курса было, с одной стороны, обусловлено внешними факторами, с другой – стало результатом неспособности коалиции выработать альтернативную стратегию реформ из-за постоянных внутренних противоречий.

Откат к “государственному корпоративизму”: Словакия и Болгария

Отказ от либеральной стратегии реформирования и попытка проведения политики, нацеленной на утверждение “государственно-корпоративной” экономики, были осуществлены в Словакии и Болгарии. В этих двух странах экс-коммунистические правительства были поддержаны так называемыми “коалициями госсектора” (popular sector coalitions), состоявшими из работников госпредприятий, бюджетной сферы, пенсионеров, управленческой элиты госсектора и части госаппарата¹⁴. Средний класс, мелкие предприниматели и другие социальные группы, поддерживавшие либеральные реформы, в массе своей голосовали за правоцентристскую оппозицию, разрозненность которой облегчила победу экс-коммунистам.

Политика субсидий, дешевых кредитов и отказа от приватизации была наиболее привлекательна для “коалиций госсектора.” В обоих странах

произошел резкий рост дефицита бюджета и текущего счета. Наряду с ростом открытого субсидирования, одной из форм неявного дотирования госсектора, стала политика прощения задолженности по налогам. Структурная перестройка заменялась предоставлением статуса “стратегических компаний”, что узаконивало предоставление “частных благ” тем, от кого правительства рассчитывали получить голоса и финансовую поддержку. Приватизация проводилась таким образом, что собственниками в первую очередь становились “группы интересов”, связанные с правящими партиями. В Словакии, в частности, большинство наиболее прибыльных и конкурентоспособных фирм со значительным экспортным потенциалом было продано за бесценок политическим соратникам премьер-министра В. Мечьяра. Это нанесло ущерб экономике, так как, с одной стороны, страна практически не получила доходов от приватизации, а с другой, – неэффективное управление новыми собственниками, не имевшими средств для инвестиций, вело к новым заимствованиям извне. Путем создания промышленных групп к подобным фирмам “привязывались” неконкурентоспособные предприятия, в первую очередь тяжелой и оборонной промышленности, которые таким образом спасались от банкротства.

Похожие тенденции наблюдались и в Болгарии, где в привилегированное положение была поставлена группа компаний (“группа Орион”), наиболее близких к БСП и её лидеру Ж. Виденову. Фаворитизм и клиентелизм в области приватизации, кредитной политики, выдаче лицензий, субсидировании и т.п. фактически превратились в легализованную коррупцию.

Откат от либеральных реформ закончился в Болгарии сравнительно быстро, в начале 1997 г., после падения правительства социалистов. Тут свою роль сыграли более жесткие, чем в случае со Словакией, внешние ограничения, в первую очередь – проблема внешнего долга. Правительство социалистов стояло в 1996 году перед дилеммой: обслуживать десяти миллиардный долг или накачивать экономику субсидиями и дешевыми кредитами. Попытка делать и то и другое одновременно, вкупе с блокированием новых займов (по причине отсутствия сколь-нибудь вразумительной стабилизационной программы), привела к финансовой катастрофе и гиперинфляции. Массовый всплеск недовольства в обществе привел к политическим потрясениям, которые похоронили и правительство Виденова, и его популистский эксперимент.

В Словакии отсутствие крупного внешнего долга, незначительная открытость западным рынкам товаров и капиталов и относительно благополучное состояние как экономики в целом, так и платежного баланса давали возможность решать проблемы заимствования в бюджетной сфере, денежной политике и в области приватизации. Это создавало запас прочности для правительства, и его экономическая политика государственного корпоративизма, сопровождавшаяся авторитарными тенденциями в политической сфере, не претерпела значительных изменений до осени 1998 года, когда “красно-коричневая коалиция” была отстранена от власти коллективными усилиями разношерстной оппозиции, включавшей либералов, христианских демократов, партии национальных меньшинств, а также наиболее цивилизованный и реформировавшийся осколок бывшей компартии.

Выводы и уроки

Итак, вероятность продолжения либеральных реформ была более высокой в тех странах, где “левые” не только осознали необходимость таких реформ, но и нашли баланс в процессе определения своей экономической стратегии между экономической рациональностью и политической целесообразностью. Последняя включала в себя как желание заручиться поддержкой тех слоев общества, которые ориентировались на либеральные реформы, так и стремление извлечь определенную экономическую выгоду (т.е. использовать возможности, предоставляемые рыночной экономикой) для самих себя. Внешние ограничения, где они были достаточно сильны, играли роль своеобразного стимулятора, который подталкивал левые правительства к продолжению курса своих предшественников. Наличие мотивации к проведению реформ было более сильным в том случае, если данная страна уже проделала значительный путь реформирования и создала фундамент новой экономики, который обеспечивал динамичный и устойчивый рост. Как правило, более радикальные реформы на начальном этапе также способствовали появлению новых и уменьшению влияния старых социоэкономических интересов, а также создавали новые возможности для части номенклатурных политических и экономических элит, которые, как ни странно, в большей мере, чем другие слои общества, были способны адаптироваться к условиям конкурентного рынка. В

таких странах, как Венгрия и, в меньшей степени, Польша, рекрутирование “коалиций госсектора” было крайне затруднено тем, что социальная структура общества этих стран уже претерпела коренные изменения. Более того, в тех странах, где реформы уже приносили плоды, левые, как, например, и в Великобритании, после прихода к власти сохраняли основные подходы, унаследованные от предшественников, с тем, чтобы приписать себе дальнейшие успехи. Напротив, там, где структура социоэкономических интересов была законсервирована и социальная база для этатистской политики сохранилась (Болгария), стал возможным возврат к власти более консервативных экс-коммунистических сил, ориентировавшихся на государственно-корпоративную экономическую модель. Словакия представляла промежуточный случай, где, несмотря на радикальные реформы в 1990—92 гг. и в 1994 году, бывшие коммунисты смогли максимально использовать поддержку наиболее антиреформаторски настроенной части общества и создать “красно-коричневую коалицию”, опиравшуюся на госсектор. Наконец в Болгарии, перед возвратом БСП к власти, “коалиция госсектора” была легко создана бывшими коммунистами по причине медленных преобразований в стране. В связи с этим можно сформулировать вывод о том, что каждый тип экономической стратегии создаёт для себя соответствующую социальную базу, позволяющую ему воспроизводиться даже при смене власти. Соответственно, в случае последовательного проведения либеральных реформ, создается социальная база и для их продолжения и углубления, вне зависимости от того, какого цвета знамена у правительства, приходящего на смену первоначальным реформаторам. Очевидно, что судьба реформ была в большей безопасности в тех странах, где у левых сложилась мотивация к их продолжению, чем там, где левые не допускались к власти, а правительство использовало различные методы задабривания населения и раздаривания своим сторонникам “частных благ”, парализуя процесс реформ для того, чтобы удержаться у власти.

Необходимо отметить важность некоторых институциональных факторов для политической возможности проведения либеральных реформ. Социальную базу для проведения политики, направленной на предоставление “общих благ”, могло составить лишь общество в целом. Поэтому “всеохватывающая” структура поддержки некоторых посткоммунистических партий как раз и представляла собой своего рода слепок со всего многообразия общественных интересов, которые не могла бы примирить

политика, нацеленная на “частные блага” (государственно-корпоративная политика). Очевидно, что парламентская система с партийным принципом формирования правительства наиболее способствовала приходу к власти подобным образом структурированных социальных коалиций и, следовательно, увеличивала шансы на проведение радикальных реформ.

Опыт правления левых свидетельствует, что отказ от проведения либеральных реформ не являлся свидетельством того, что их политика стала более социально ориентированной. Напротив, уплата ренты мощным “группам давления” (путем увеличения налогов, субсидирования неконкурентоспособных секторов, торможения пенсионной реформы и массовой приватизации) имела достаточно высокую социальную цену, так как её оплачивало общество в целом. Увеличение распределительной, партикулярной роли государства в процессе трансформации вело не к уменьшению, а к увеличению социальной цены реформ. Более того, расходы на социальные нужды по отношению к ВВП снизились перед возвратом левых во многих странах ЦВЕ, причем вне зависимости от состояния экономики. Поразительно, что популярность экс-коммунистических партий мало зависела от их внимания к социальным нуждам.

Как это ни парадоксально, снижению социальной цены трансформации в странах ЦВЕ, прошедших через “литовский синдром”, способствовало давление в процессе реформ со стороны внешних сил, которые традиционно ассоциируются, особенно в среде критиков неолиберализма, то с чрезмерной жесткостью, то с невниманием к социальным проблемам. Страны, в которых вмешательство международных финансовых организаций, инвесторов, кредиторов и ЕС приводило к ужесточению финансовой дисциплины и препятствовало неэффективной приватизации, создали основы для сбалансированного экономического роста и перенесли кризис, начавшийся в 1997 г., с наименьшими потерями. Наиболее показательной оказалась роль внешнего давления в процессе приватизации и структурных преобразований. Недопущение номенклатурной приватизации и образования неэффективных, гибридных форм собственности, поощрение тех методов приватизации, которые приводили к возникновению “реальных собственников,” в первую очередь из числа иностранных инвесторов, привели к тому, что бывшие госпредприятия получили инвестиции и эффективное управление, а это имело определенные политические последствия. Процесс реформ, а в дальнейшем и вся экономическая политика подвер-

лись значительной деполитизации, так как государство лишилось многих рычагов воздействия на экономику в политических целях¹⁵. Воспрепятствование номенклатурной приватизации снизило вероятность создания олигархических структур, жестких связей между бизнесом и политикой, характерных для авторитарной государственно-корпоративной модели экономики.

Наконец, можно прийти к выводу, что шансы экс-коммунистов на долговременное политическое выживание увеличивались в тех случаях, когда они проводили радикальные либеральные реформы и стремились расширить свою социальную базу, не ограничиваясь “коалициями госсектора”. В Польше и Венгрии левые партии, несмотря на проигрыш правоцентристским коалициям в 1997–98 гг., не только не потеряли, но и увеличили свою долю голосов избирателей (в случае с СЛД она возросла с 20% в 1993 до 27% в 1997 г). Напротив, потерпели сокрушительное поражение именно антилиберальные партии, такие как ПКП в Польше (15% в 1993 и 7,8% в 1997 г.), БСП в Болгарии (44% в 1994 и 19% в 1997г.), ДДС (34% в 1994 и 27% в 1998г.) и АСР в Словакии (8% в 1994 и 2% в 1998г.). Очевидно, что избиратели на своем опыте познали цену отката от реформ и преимущества их продолжения, “простив” при этом либерально ориентированным экс-коммунистическим партиям расхождение их лозунгов с реальной практикой. Здесь можно проводить параллели со странами бывшего СССР, где ортодоксальные коммунисты прямо ратуют за возврат к командной экономике и при этом увеличивают свою популярность. Отчасти популярность ортодоксов можно объяснить тем, что в таких странах, как Россия, в меньшей степени Украина и даже Беларусь (до 1994 г.), политика, направленная на установление наименее эффективной для общества государственно-корпоративной модели, осуществлялась с самого начала реформ, что исключало возможность создания широкой социальной базы для либеральных реформ. Более того, политика государственного корпоративизма проводилась под постоянные разговоры о радикальных реформах, и часто (как в случае России) это делали имиджмейкеры, именовавшие себя либералами. Это вело к дезориентации общественного мнения, которое начало винить во всех бедах как экономический либерализм, так и его отсутствие¹⁶. Очевидно, что возврат к либеральным ценностям и в обществе, и среди элит в этих странах может наступить только после долгого и болезненного экспериментирования и накопления негативного

опыта проведения антилиберальной политики. Пример Болгарии показывает, что переориентация сознания может наступить только после экономической катастрофы и социального взрыва. В большинстве стран ЦВЕ такой сценарий был исключен тем, что после успешного проведения либеральных реформ часть самих бывших коммунистов была “обращена” в либеральную веру.

Положительный опыт стран ЦВЕ, где либеральные реформы пережили и политические потрясения, и, на определенном этапе, недоверие со стороны общества, является в своем роде зеркальным отражением отрицательного опыта многих стран СНГ, скатившихся к государственно-корпоративной экономике со всеми ее атрибутами, такими как неэффективность, клиентелизм, коррупция, слабость правительства перед давлением распределительных коалиций и чрезвычайно высокая цена, которую платит общество за такую политику. В частности, опыт Беларуси показал, что отсутствие должного прогресса на стартовом этапе реформ является той основой, на которой формируются и консолидируются силы, направленные на сворачивание даже самых зародышевых реформаторских начинаний. Беларусь в первой половине 1990-х гг. – это страна без должного опыта реформирования, без осмысленной стратегии реформ, без реальных внешних ограничений (разве что со стороны далеко не либеральной России, которые, впрочем, легко смягчались политическими интеграционными кампаниями), страна, которая не прошла через период реального (или какого бы то ни было) отстранения старых политических и экономических элит от власти. Поэтому в Беларуси проблема адаптации старых элит к новым экономическим и политическим реалиям вне власти (а именно это было отправной точкой, с которой началось в ЦВЕ примирение экс-коммунистов с реформаторами) просто не существовала. В результате последовательного проведения политики медленных реформ, приведшей страну к экономической катастрофе, и произошло формирование социальной базы для сворачивания реформ. Нелишне заметить, что поддержка и президента, и его курса со стороны “коалиций госсектора” была очевидной. Именно наиболее низкоквалифицированные работники государственных предприятий (включая работников находящегося под государственным контролем сельскохозяйственного сектора), а также завися-

щие от государственного распределения социальные группы с наибольшей готовностью поддержали призывы “запустить заводы” и вернуться в “славное” прошлое. Отличие Беларуси от стран ЦВЕ состоит в том, что здесь мощная социальная база для политики отката от реформ опиралась на мощь “коалиции госсектора”. Более того, белорусский опыт показывает, что сворачивание экономических реформ происходило параллельно с установлением жесткого авторитарного режима, который предоставляет единственную возможность для поддержания и политической стабильности, и видимости экономического благополучия в условиях неэффективно функционирующей экономики. В результате неизбежных авторитарных тенденций при проведении курса на восстановление командной экономики распределительная стратегия государства полностью подчинена его политическим целям: оно щедро раздаёт “частные блага” репрессивному бюрократическому аппарату, на который опирается, и всему государственному сектору в экономике. Последствия такой политики для общества в плане доступности “общих благ” очевидны. Нарастающий финансовый кризис и товарный голод в конце 1998 г. показывают, что подобная политика приводит к резкому снижению реальных доходов и тяжким бременем ложится на всё новые группы населения. Та сравнительная легкость, с которой “частные блага” становятся доступными для власти и органически связанных с ней групп интересов (например, в форме “второго бюджета”, привилегий, которые получают некоторые экспортно-импортные компании), наводит на мысль, что мотивация к сохранению жесткой связи между авторитарным политическим режимом и командной государственно-корпоративной экономикой может сохраниться даже при более неблагоприятном развитии событий в экономике и нарастании социального напряжения.

После нескольких лет трансформации становится очевидным, что страны, отказавшиеся от либерального реформирования (прежде всего это страны СНГ), оказались не в состоянии обеспечить долгосрочное и устойчивое экономическое развитие и политическую стабильность. Вполне возможно, что после достаточно длительного (и, скорее всего, бесплодного) периода экспериментирования с государственно-корпоративной политикой возможен приход к власти реформаторов и новый виток либеральных реформ. Они могут быть продолжены даже при наличии влиятельной антилиберальной оппозиции, которая способна вновь вернуться к вла-

сти путем “обращения” себя в либеральную веру. Если это произойдет, это будет тем положительным опытом, прецедентом, который подтолкнет реформаторские элиты стран СНГ к последовательному реформированию и интеграции своих экономик в мировые рынки и институты при неуклонном соблюдении демократических принципов и верховенстве закона.

Настоящая работа является кратким изложением основных положений докторской диссертации Constraints and Coalitions: Politics of Economic Reform in Central and Eastern Europe After the Return of the Left, защищенной автором в Ратгерском Университете (Rutgers University), США, в сентябре 1998г.

Примечания

- 1 Подобное мнение высказывали, например, Adam Przeworski. *Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*. Cambridge University Press, 1991; Mitchell Orenstein. *Out of the Red: Building Capitalism and Democracy in East Central Europe*. Yale University: PhD dissertation, 1996.
- 2 Здесь и далее я определяю радикальные реформы как те, которые проводятся на максимально возможной скорости в наибольшем числе сфер экономики (policy areas). (См.: Leszek Balcerowicz. *Capitalism, Socialism, Transformation*. Budapest: CEU Press, 1995). В связи с этим следует осторожно относиться к понятию радикальных и постепенных реформ. В частности, реформы в Венгрии в 1990—1994 гг. рассматривались аналитиками как постепенные в связи с тем, что страна не применяла “шоковых” методов финансовой стабилизации. Однако жесткое применение закона о банкротстве в тот же период позволяет говорить о радикальном подходе в вопросе структурной перестройки. Наоборот, радикализм в сфере финансовой стабилизации и приватизации в Чехии сопровождался относительно длительным бездействием в сфере банковской реформы и структурной перестройки.
- 3 См.: Joel Hellman. *Winners Take All: The Politics of Partial Reform in PostCommunist Transformations*. *World Politics*, 50 (January 1998). P. 203—34, особенно p. 210.
- 4 По градации Всемирного банка, наиболее продвинутые в реформах страны имели среднее значение Джини (величина, соответствующая уровню неравенства: при значении 0 все имеют равный доход, при значении 100

один человек владеет всем богатством) 25,8; со средне-высоким темпом реформ – 33,0; со средне-низким – 38,0 и с минимальным прогрессом в реформировании – 32,0. Иными словами, радикальные реформы были единственным способом избежать чрезмерной дифференциации в обществе!

- 5 См. Figure 7.3. in: World Bank. *From Plan to Market: World Development Report 1996*, Washington D.C.: The World Bank, 1996. P. 116.
- 6 Так, например, если для стран со свободной экономикой в целом характерен более низкий уровень государственного распределения через бюджет, то необходимость проведения стабилизационной программы и выплаты накопившегося долга в процессе трансформации ведет к увеличению этой роли в краткосрочной перспективе. Напротив, низкий уровень распределения через бюджет может иметь место и в странах с низкой скоростью реформ, но это не является признаком их излишней либерализации, а скорее – наоборот.
- 7 Создание иллюзии выбора между “неолиберальной” и “социал-демократической” моделями реформирования может быть проиллюстрировано на примере высказываний Р. Хасбулатова во время его полемики с правительством Е. Гайдара. Два возможных направления развития России он охарактеризовал так: “Первое направление – это так называемая неоклассическая либеральная модель. Она ... покоится на полном отрицании государственной собственности и, соответственно, абсолютизации частной собственности. Наиболее яркий пример такой модели – это экономическая политика США послерузвельтовского периода. Другое направление – это социально-ориентированная модель рыночной экономики. Она покоится на свободном сосуществовании разных форм собственности, сильной социальной функции государства, индикативном планировании и прогнозировании. Это направление характерно в основном для европейских и в особенности скандинавских стран” (См.: Хасбулатов Р.И. *Во имя человека*. Москва: Экономика и Жизнь, 1992. С. 6—7.) Любой, кто мало-мальски знаком с экономикой США, расскажет о “сильной социальной функции государства” (например, о стремительном росте расходов на образование и программы типа Medicare, Medicaid, Americorps, Headstart) именно в условиях “абсолютизации частной собственности”. В то же время опыт Украины, Беларуси, Румынии, Болгарии и России наглядно показывает реальную социальную цену сохранения нереструктурированного госсектора, использования печатного станка в качестве средства его финансирования и непомерных государственных расходов, ведущих к бюджетному дефициту. Пожалуй, наиболее ярко обрисовал реальную альтернативу, оценивая последствия сохранения “социально-ори-

ентированной” командной экономики, сам Гайдар: “Если это называется социально-ориентированной рыночной экономикой, то, прошу прощения, Людвиг Эрхард перевернулся бы в гробу. Подобного рода решения, к сожалению, изучают совершенно в другом разделе теории, там, где речь идет об экономике популизма, о проблемах хронической бедности и слаборазвитости...” (См.: Гайдар Е.Т. Дни поражений и побед. Москва: Вагриус, 1997. С.227.) Впоследствии динамика реформ в России подтвердила, что “путь Африки и Латинской Америки” (выражение Гайдара) был действительно той альтернативой, к которой скатилась отошедшая с середины 1992 г. от либеральных реформ Россия.

- 8 Здесь я подразумеваю последовательность, при которой жесткие стабилизационные меры по мере улучшения экономической ситуации дополняются более активной социальной политикой. Именно в такой последовательности возникало пресловутое “социально-ориентированное рыночное хозяйство” Людвиг Эрхарда в Германии. Иными словами, выбору между вариантами западной экономической модели предшествует установление “фундаментальных, общих для всех западноевропейских стран, рыночных институтов, таких как частная собственность, защищенная коммерческим правом корпоративная структура в промышленности, независимая финансовая система” (См.: David Lipton and Jeffrey Sachs. *Creating a Market Economy in Eastern Europe: The Case of Poland*, Paper presented for Brookings Panel on Economic Activity, April 5-6 1990. Mimeo.)
- 9 Естественно, всякая дихотомия должна учитывать промежуточные типы. В большинстве стран ЦВЕ можно встретить черты как либеральной, так и государственно-корпоративной моделей, привнесенные специфической стратегией трансформации в каждой из стран. Характеристика экономики как “либеральной” или “государственно-корпоративной” имеет смысл постольку, поскольку речь идет о преобладании тех или иных элементов в ней. Например, тот факт, что за время правления СЛД-ПКП в Польше количество форм хозяйственной деятельности, на которые необходимо специальное разрешение государства, возросло с 9 до 50, свидетельствует о наличии “государственно-корпоративных” элементов в польской экономике. В то же время вышеупомянутый факт явно “перевешивают” многие либерально-ориентированные реформы, такие как пенсионная реформа, приватизация и реструктуризация, осуществлённые этим же правительством.
- 10 Стоимость потери концентрированных “частных благ” для их получателей, как правило, выше, во всяком случае, в краткосрочной перспективе, чем преимущества от той доли “общих благ”, которые они потребляют. Например, для отдельной фирмы цена потери субсидии может быть

- выше, чем выгода от финансовой стабилизации, которую она может извлечь.
- 11 В Словакии бывшие коммунисты составляли “костяк” трех политических партий. Юридическая наследница Компартии Словакии – Демократическая Левая Партия (ДЛП) — раскололась в начале 1990-х гг., когда от нее отделилась группировка ортодоксальных коммунистов – Ассоциация Словацких Рабочих (АСЛ). Главным же “отрядом” бывших коммунистов было Движение за Демократическую Словакию (ДДС), образованное в 1991 г. частью бывшей номенклатуры, которая первоначально примкнула к демократическому движению “Общественность против насилия”. Сам лидер ДДС В.Мечъяр был функционером Чехословацкого комсомола. В 1994г. ДДС и АСЛ сформировали правительство с правонационалистической Словацкой Национальной партией. Этот союз с ультраправыми и получил название “красно-коричневой коалиции”.
 - 12 Хорн, будучи министром иностранных дел Венгрии в 1989 г., разрешил немцам из ГДР эмигрировать на Запад через Венгрию, за что получил широкое признание в Европе и, в первую очередь, в Германии как открыватель “железного занавеса”.
 - 13 “Welcome back, Lenin” in *New York Times*, May 31 1994. P.1.
 - 14 Пример этих стран показателен тем, что они находились на разных стадиях реформирования перед возвратом экс-коммунистов в 1994 году: Словакия следовала курсом радикальных реформ наряду с другими Вышеградскими странами, в то время как в Болгарии осуществление радикальных реформ тормозилось политическими факторами. В обоих случаях, однако, партии, проповедовавшие возврат к государственно-корпоративной политике, имели социальную базу. Несмотря на радикальный характер предыдущих реформ в Словакии, коалиция крайне левых и крайне правых партий сделала возможной мобилизацию антилиберальной “красно-коричневой” коалиции. Подобному союзу соответствовала бы, например, коалиция наиболее ортодоксальной части СЛД, ПКП и Конфедерации Независимой Польши (КНП) в Польше. В Болгарии, ввиду традиционного разжигания компартией этнической неприязни к турецкому меньшинству, БСП не представляло труда контролировать националистический электорат. В этом смысле БСП сама по себе была “красно-коричневой” партией.
 - 15 Например, путем вмешательства в действия фирм на микроуровне через контроль за ценами, занятостью и т.д., который часто предпринимается в политических целях. Такое вмешательство, к слову, стало нормой в номенклатурно-приватизированных фирмах в Словакии.
 - 16 Следует напомнить, что даже первоначальный замысел реформ Гайдара

был расценен многими аналітыкамі, сраўніваўшымі яго с рэформамі, напрыклад, в Польше, как попытка правядзення паловіначатых, медленых рэформ (См.: Anders Aslund. “Has Poland Been Useful as a Model for Russia?” in Anders Aslund, ed., *Economic Transformation in Russia*, London: Pinter Publishers, 1993. P. 157—175.)

Ці багатая Беларусь на мінеральныя рэсурсы?

Вельмі многія (у тым ліку і самыя высокія кіраўнікі нашай дзяржавы) лічаць, што Беларусь – зусім маленькая, бедная на прыродныя рэсурсы краіна. Ці так гэта? Калі параўнаць Беларусь з іншымі больш чым сарака краінамі Еўропы, дык па многіх галоўных паказчыках (тэрыторыя, насельніцтва, багацце нетраў, біялагічныя рэсурсы, прыродныя ландшафты і турыстычныя магчымасці, рабочы і інтэлектуальны патэнцыял, перспектывы развіцця сельскай гаспадаркі, прамысловасці і г.д.), наша краіна ўваходзіць ці ў першую дзесятку ці трапляе ў першую палову. Беларусь можа стаць багатай квітнеючай дзяржавай у шэрагу цывілізаваных краін Еўропы. Далей разгледзім, якія мінеральныя рэсурсы хаваюць нетры беларускай зямлі.

Геалагічная будова тэрыторыі Беларусі

Уся тэрыторыя нашай краіны належыць да Усходне-Еўрапейскай старажытнай платформы (кратона) – найбольш устойлівых літасферных пліт (буйных блокаў літасферы Зямлі). Кратон складаецца з крышталічных парод фундаменту (гнейсы, гранітагнейсы, амфібаліты, сланцы і інш. узростам ад 1,6 да 3,5 млрд. гадоў) і адкладаў платформавага чахла (пяскі, пячанікі, гліны, мергелі, солі і інш. узростам ад 1,6 млрд. гадоў да сучасных). Крышталічны фундамент залягае на розных глыбінях: у кар’ерах Мікашэвічаў і Глушкавічаў ён выходзіць на паверхню Зямлі; на вялікіх абшарах Міншчыны і часткова Гродзеншчыны пагружаны неглыбока – да 500 м (тут знаходзіцца Беларуская антэкліза); каля Брэста апушчаны на 1—1,5 км (Брэсцкая ўпадзіна), каля Магілёва, Віцебска і Воршы – на 1,2—1,5 км (Аршанская ўпадзіна), а на поўдні Беларусі – галоўным чынам Гомельшчыны, часткова Міншчыны і па ўсходу Брэстчыны – аж на 3—4 і нават да 5—6 км (Прыпяцкі прагін). З пародамі крышталічнага фундаменту звязаныя адны карысныя выкапні, з асадкавымі адкладамі – іншыя. Таму

там, дзе фундамент выходзіць на паверхню Зямлі ці залягае неглыбока, рацыянальна шукаць мінеральныя ўтварэнні, прыстасаваныя да парод фундамента, і наадварот, там, дзе ён пахаваны магутнымі ападкавымі адкладамі – выкапні, звязаныя з апошнімі.

Гісторыя геалагічнага развіцця тэрыторыі Беларусі вельмі складаная і разнастайная: тут былі вулканы і землятруссы, невялікія горы і лававыя плато, раўнінная суша і мора з рознай глыбінёй і салёнасцю (у тым ліку глыбокія (да 700 м) тыпу сучаснага Чырвонага мора), буйныя азёры і рэкі, пакроўныя зледзяненні і густыя трапічныя лясы і г.д.

Кожная геалагічная эпоха пакінула пасля сябе своеасаблівыя пароды з характэрнымі для іх карыснымі выкапнямі. Найбольш малады (ад 1 млн. год таму да сучаснасці) так званы чацвярцёвы (ці антрапагенавы) перыяд характэрны некалькімі пакроўнымі (мацерыковымі) зледзяненнямі, якія пакінулі ледавіковыя вельмі стракатыя па складу і магутнасці (таўшчыне) адклады (пяскі, гліны, супесі, жвір, валуны і інш.). Яны пакрылі тоўстым (да 100–300 м) слоём усю тэрыторыю краіны і пахавалі пад сабой больш старажытныя пароды, якія толькі ў некаторых месцах выходзяць на зямную паверхню па берагах рэк, у кар’ерах, у гляцыядыслакацыях (пароды, якія выціснуў, выпхнуў ці адарваў ледавік пры сваім руху).

Якія карысныя выкапні вядомыя даўно?

У сувязі з тым, што ледавіковыя адклады чацвярцёвага перыяду пакрываюць амаль усю тэрыторыю Беларусі, тут аж да пасляваенных гадоў былі вядомыя галоўным чынам тыя карысныя выкапні, якія звязаны з гэтымі найбольш маладымі геалагічнымі ўтварэннямі. Да іх перш-наперш належыць **торф**, здабыча якога ў Беларусі вядзецца здаўна, а ў савецкі час дасягала 50% ад усесаюзнай вытворчасці. Першасныя тарфяныя рэсурсы ацэніваліся ў 5,7 млрд. т, адкрыта больш за 9 тыс. радовішчаў. Здабыта ўжо больш за 1 млрд. т (торфу). Цяпер засталася эксплуатацыйных запасаў толькі 588 млн. т. Пры сучасным узроўні здабычы іх хоціць прыблізна на 35 гадоў. Таму торф як паліва рацыянальна захаваць толькі для бытавога сектара выкарыстання і больш эфектыўна спажываць у сельскай гаспадарцы (падсілка, угнаенні і інш.), а таксама ў хімічнай, медычнай прамысловасці (лекі, новыя матэрыялы і інш.).

З балотамі Беларусі звязаны жалезістыя адклады – бурія жалезнякі, якія раней перапрацоўвалі на жалезныя руды. Але яны маюць толькі

гістарычнае значэнне і пакінулі назвы звязаных з імі населеных пунктаў (Рудня, Рудзенск і г.д.).

Нетры Беларусі багатыя рознымі **будаўнічымі матэрыяламі** (пяскі, жвір, гліны, мел, мергель), якія вядомы з даўніх часоў. Важнае значэнне маюць радовішчы *мергельна-мелавых парод* – сыравінная база цэментнай прамысловасці (ПА “Валкавыскцэментшыфер”, “Крычаўцэментшыфер”, Беларускае цэментнае завод у Магілёўскай вобласці). Разведана 15 радовішчаў з агульнымі запасамі 831 млн. т. Распрацоўваюцца з іх 8. Гадавая здабыча – больш за 4 млн. т. Апрача таго, для вытворчасці будаўнічай і тэхналагічнай вапны эксплуатаюцца *радовішчы мелу* (іх разведана 32 з агульнымі запасамі 137 млн. т). Гадавая здабыча – каля 1,5 млн. т.

Вядомы два радовішчы *шкляных пяскоў*: Лоеўскае ў Гомельскай вобласці і Гародняе ў Брэсцкай (запасы – 15 млн. т). Гэтых пяскоў не хапае, і таму часткова іх прывозяць з Украіны. Разведана 80 радовішчаў *будаўнічых і сілікатных пяскоў* (агульныя запасы – 348 млн.м³), з іх эксплуатаюцца 40 з гадавой здабычай каля 8 млн. м³.

Фармацыйныя пяскі, неабходныя для металургічнай прамысловасці, вядомы ў трох радовішчах з агульным запасам больш за 44 млн. т. Цяпер распрацоўваюцца з іх два.

На паўднёвым усходзе Беларусі вядомы радовішчы *глаўканіта-кварцавых пяскоў*. Запасы толькі аднаго з іх, каля Лоева, ацэнены ў 15–18 млн. т. Гаўканіт – важная сыравіна для вытворчасці многіх рэчаў: мінеральнай фарбы, угнаенняў, сарбентаў, паверхнева-актыўных рэчываў і г.д.

Пясчана-гравійных кар’ераў больш за 80 з гадавой здабычай каля 25 млн. м³, а ўсіх радовішчаў гэтых матэрыялаў – каля 140 (запасы – больш за 700 млн. м³).

Разведана 212 радовішчаў *лёгкаплаўкіх глін* для вытворчасці цэглы (запасы – 208 млн. м³), эксплуатаецца з іх 113 (здабыча – каля 3 млн. м³). *Туэлаўкія гліны* (6 радовішчаў з запасам 54 млн. т) патрэбны для сценавых камянёў і каналізацыйных труб. Вядомы 9 радовішчаў глін (запасы – 61 млн. м³) для вытворчасці аглапарыту і керамзіту.

Будаўнічыя і абліцоўныя камяні з крышталічных парод фундамента здабываюцца ў кар’ерах Мікашэвічаў (Брэстская вобласць) і Глушкавічаў (Гомельская вобласць), агульныя запасы якіх складаюць каля 340 млн. м³. Мікашэвіцкі драбльна-сартыравальны камбінат – адзін з буйнейшых у Еўропе – з прадуктыўнасцю каля 8 млн. м³ шчэбню ў год. Дарэчы, сярод

крышталічных парод Мікашэвіцкага кар’ера (а таксама на глыбінях у першыя дзесяткі метраў каля пас. Жыткавічы) распаўсюджаны *дыябазы і габрадыябазы*, з якіх можна атрымаваць мінеральныя валокны, кераміку і інш.

З даўніх часоў сяляне выкарыстоўвалі гразі і ілы азёр для ўгнаення агародаў. Гэта так званыя *сапрацелі* (запасы іх – больш за 4 млрд. м³). Яны, апрача сельскай гаспадаркі (арганамінеральныя ўгнаенні, кармавыя дабаўкі), карысныя для медычных мэтаў (лекавыя гразі), для свідравальных раствораў і г.д.

Па далінах многіх рэк Беларусі знаходзяцца вялікія запасы *моранага дубу*.

Даламіты, якія выходзяць на паверхню і якія можна добра бачыць па абрывістых берагах рэк на Віцебшчыне, даўно выкарыстоўвалі ў якасці карбанатных угнаенняў для вапнавання кіслых глебаў, а таксама для будаўнічых мэтаў. Радовішча Руба паблізу Віцебска мае запасы каля 800 млн. т. Тут знаходзіцца буйнейшае ў Еўропе прадпрыемства па вытворчасці даламітавай мукі (7–8 млн. т у год). Апрача таго, даламіты можна выкарыстоўваць як абліцовачны камень, для вытворчасці шчэбню, баласту і г.д.

Упрыгажэнні з *бурштыну* археолагі знаходзяць пры многіх раскопках. Пароды з кавалкамі бурштыну шырока распаўсюджаны на паўднёвым захадзе Беларусі, асабліва ў раёне паміж гарадамі Пінск, Іванава, Бяроза. Тут знойдзены ўжо не толькі адзнакі, але і першыя радовішчы бурштыну.

Што вядома цяпер

Да 1940 г. самая глыбокая свідравіна ў Беларусі мела ўсяго каля 300 м, і толькі перад самым пачаткам вайны была зроблена свідравіна глыбінёй крыху глыбей за 1000 м, якая адкрыла соль на Палессі. Геалагічная будова Беларусі была настолькі мала вывучана, што геологі звярнуліся да вывучэння яе тэрыторыі як да “белай плямы” на карце былога СССР. Былі шырока праведзены геалагічныя (у тым ліку і свідравальныя) і геофізічныя работы, і Беларусь стала сапраўдным адкрыццём як у сэнсе яе геалагічнай будовы, так і пошукаў карысных выкапняў, сярод якіх аказалася шмат новых і важных. Міф пра беднасць нетраў Беларусі не спраўдзіўся.

Адзін з галоўных мінеральных выкапняў Беларусі – *калійныя солі*, якія з 1963 г. здабываюцца са Старобінскага радовішча (Прыпяцкі прагін), прычым яно давала каля 50% калійных угнаенняў усяго былога СССР. Разведа-

ныя запасы калійных соляў Старобінскага радовішча разам з яшчэ не эксплуатаванымі Петрыкаўскім, Жыткавіцкім і Акцябрскім дасягаюць 9,7 млрд. т, а прагнозныя – звыш 80 млрд. т, з іх да глыбіні 1200 м (да якой рацыянальны шахтавы метады здабычы) – каля 20 млрд. т. Разам з калійнай соллю можна здабываць і спажывецкую соль, што ў апошнія часы нарэшце пачалі рабіць. Тут прысутнічаюць і прамысловыя канцэнтрацыі брома, але ён, на жаль, не здабываецца. Запасы *спажывецкай солі* ў Прыпяцкім прагіне практычна невычарпальныя. Яна залягае на глыбінях ад 400 да 4000 м, яе магутнасць дасягае 1–3 км, а плошча распаўсюджвання – прыблізна 30 тыс. км². Цяпер разведаны тры радовішчы – Давыдоўскае, Старобінскае і Мазырскае. На базе апошняга працуе Мазырскі камбінат, які дае высакаякасную спажывецкую соль (больш за 250 тыс. т солі “Экстра” у год) шляхам падземнага растварэння.

3 солямі звязаны радовішчы *гіпсу*, адно з якіх разведана каля в. Брынёў Петрыкаўскага раёна. Глыбіні яго залягання – 170–470 м, а запасы – больш за 1000 млн. т. Тут рэальна можна падрыхтаваць здабычу гіпсу ў 1 млн. т у год.

Да Прыпяцкага прагіну – гэтай сапраўднай скарбніцы карысных выкапняў Беларусі – прыстасаваны радовішчы высакаякаснай *нафты*, першае з якіх (Рэчыцкае) было адкрыта ў 1956 г. Ужо ў 1998 г. урачыста адзначалі здабычу 100-мільённай тоны нафты. Тут вядома каля 60 невялікіх радовішчаў нафты, а яе здабыча трымаецца на ўзроўні 2 млн. т у год. Адначасова запасы нафты прамысловых катэгорый складаюць каля 70 млн. т, газу – 10 млрд. м³.

У заходняй і цэнтральнай частках Прыпяцкага прагіну размешчаны бассейны *гаручых сланцаў*. Магутнасць пластоў гаручых сланцаў – ад 0,2 да 3,7 м, цэплыня згання – 4,2–5,5 мДж/кг, зольнасць 75%, выхад смол – 6,0–9,2%. Агульныя прагнозныя запасы – 8 млрд. т, глыбіні залягання сланцаў – 50–600 м. Найбольш вывучана Тураўскае радовішча сланцаў. Сланцы прыгодныя для перагонкі на вадкае і газавае паліва, яны цікавыя як каштоўныя хімічныя прадукты, будаўнічыя матэрыялы, угнаенне. Апрача таго, з імі звязаны некаторыя рэдкія элементы. Толькі комплекснае выкарыстанне гаручых сланцаў можа зрабіць іх здабычу рэнтабельнай.

На тэрыторыі Беларусі былі тры эпохі вугалейтварэння. Найбольш старажытны (300 млн. год таму) *вугаль* знаходзіцца ў Прыпяцкім прагіне на глыбінях звыш 300 м. Яго падлічаныя запасы – каля 300 млн. т. Больш

маладыя – юрскія і неагенавыя вугалі распаўсюджаны на поўдні Беларусі, ад Гомеля да Брэста. Першыя з іх залягаюць на глыбінях 100–300 м, і іх прагнозныя запасы толькі на найбольш вывучанай Лельчыцкай плошчы перавышаюць 500 млн. т. Самыя блізкія да зямной паверхні (25–100 м) і самыя разведаныя – гэта неагенавыя вугалі, прагнозныя запасы якіх дасягаюць 3 млрд. т. Дэталёва разведаны тры радовішчы: Жытквавіцкае, Брынеўскае і Тонежскае. Для першага з іх распрацаваны праект, па якому тут можна здабываць у кар’еры кожны год па 2–2,4 млн. т вугалю, а тэрмін працы 20–25 гадоў. Адмоўныя экалагічныя праблемы не дазваляюць пакуль што здзейсніць гэты праект. Вугалі Беларусі – бурныя, па якасці блізкія да торфу, але прыдатныя для энергетычнага і камунальна-бытавога паліва. У перспектыве ў Беларусі можна здабываць каля 5 млн. т бурага вугалю ў год.

У Прыпяцкім прагіне геологі знайшлі рэдкі мінерал – даўсаніт, які ўтварае тут прамысловыя радовішчы і можа быць добрай сыравінай для вырабу *алюмінію і кальцыніраванай соды*. На Заазёрным радовішчы ён залягае адносна неглыбока (240–1000 м), рудныя лінзы маюць магутнасць 0,4–5,7 м, а ўтрыманне даўсаніту ў рудзе 26–38%. На базе гэтага радовішча маюцца добрыя магчымасці па арганізацыі адпаведнай вытворчасці.

На поўдні Беларусі знойдзены два фасфарытаносныя басейны – Сожскі і Прыпяцкі. Першы знаходзіцца на ўсходзе Магілёўскай вобласці, дзе разведаны Мсціслаўскае і Лабковіцкае радовішчы фасфарытаў з запасам 30 млн. т. У межах другога знаходзіцца Брэсцкі фасфарытаносны раён (запасы – 53 млн. т) з Арэхаўскім радовішчам. Востры дэфіцыт фасфатных угнаенняў у краіне прымушае звярнуць асаблівую ўвагу на гэтыя радовішчы фасфарытаў.

У Магілёўскай вобласці знойдзены радовішчы цэалітаносных сіліцытаў (трэпела, апокі, крэменязёмістыя мергелі) Дружба (запасы – 81 млн. т) і Стальное (запасы – 134 млн. т). Гэтыя пароды з’яўляюцца выдатнымі прыроднымі сарбентамі і патрэбныя ў многіх відах вытворчасці: цэментнай і цаглянай прамысловасці, сельскай гаспадарцы, ачысццы харчовых прадуктаў, адпрацаваных масел, сточных вод, газаў, нафтапрадуктаў і г.д.

Каля Жытквавічаў і Мікашэвічаў вядомы 4 радовішчы кааліна з агульнымі прагнознымі рэсурсамі 27 млн. т. Яны залягаюць на глыбінях 13–35 м, з магутнасцю пластоў 1,2–29 м. Яны могуць знайсці скарыстанне для вытворчасці фарфоровых, фаянсавых вырабаў і інш.

Усцяж паўднёвага борту Прыпяцкага прагіну праходзіць паласа распаўсюджання пірафіліту – якаснай керамічнай і вогнеўстойлівай сыравіны. Асабліва перспектыўная Лельчыцкая плошча.

Надзвычайна важнае значэнне маюць радовішчы падземных вод: пітных і тэхнічных, мінералізаваных – бальнеалагічных і прамысловых. Пітныя падземныя воды Беларусі – адны з лепшых у Еўропе. Большасць беларускіх гарадоў карыстаецца гэтай вадой. Мінеральныя воды рознага складу шырока распаўсюджаны па тэрыторыі краіны. Іх здабыча ідзе са свідравін. На іх базе функцыянуе шэраг санаторыяў, а таксама заводаў па іх разліву. У 1998 г. за адкрыццё і асваенне мінеральных вод група спецыялістаў атрымала Дзяржаўную прэмію Беларусі.

Некаторыя воды тэрмальныя (гарачыя) і могуць скарыстоўвацца для ваннаў, абагрэву кватэр і цяпліц. Найбольш гарачыя воды ў Прыпяцкім прагіне (да 60–90°), у Брэсцкай упадзіне (да 40°).

У Прыпяцкім прагіне, а часткова і ў Аршанскай упадзіне асадкавыя чахол змяшчае вялікія запасы высокаканцэнтраваных расолаў. Гэта – “вадкая руда”, з якой можна вылучыць ёд, бром, цэзій, калій, літый, рубідый, стронцій і многія іншыя рэдкія і рассеяныя элементы. Тут сур’ёзныя праблемы з тэхналогіяй здабычы і перапрацоўкі расолаў. Сам расол можна выкарыстоўваць у медыцыне, раслінаводстве, жывёлагадоўлі, прамысловасці.

Пералічаныя мінеральныя рэсурсы звязаны галоўным чынам з адкладамі асадкавага чахла. Самыя разнастайныя карысныя выкапні прывязаны да парод крышталічнага фундаменту, з якіх раней ужо згадваліся будаўнічыя матэрыялы. Разведаны два радовішчы жалезнай руды: Навасёлкаўскае каля Карэлічаў і Аколаўскае каля Стоўбцаў. Першае – ільменіт-магнетытавыя руды з сярэднім утрыманнем жалеза 32% і на глыбіні 150 м. Прагнозныя рэсурсы жалеза – 76 млн. т. Другое – жалезістыя кварцыты з сярэднім утрыманнем жалеза 27%. Запасы да глыбіні 700 м – 500 млн. т. Руды радовішчаў комплексныя: тут ёсць тытан, ванадый, фосфар, кобальт, германій, серабро, золата. На базе Аколаўскага радовішча магчыма збудаванне руднік з гадавой вытворчасцю 14 млн. т руды і тэрмінам існавання 30 гадоў. Вядомы ў гэтай правінцыі шэраг рудапраяўленняў жалеза – Аталез, Сула, Рубяжэвіцкае.

У межах Жытквавіцкага горста (падняцця) разведана рэдкаметальнае радовішча – Дыябазовае, якое таксама з’яўляецца комплексным. Яно пры-

годнае для вытворчасці рэдкіх металаў, рэдкіх зямель цэрыевай групы, а таксама мінеральных валокнаў, шчэбню і інш.

Што можна чакаць у будучым?

З крышталічнымі пародамі фундамента звязаны перспектывы пошукаў радовішчаў самых размаітых карысных выкапняў: чорных і легіруючых (жалеза, ванадый, тытан, кобальт, нікель, малібдэн, вальфрам), каляровых (медзь, цынк, свінец, волава), высакародных (золата і серабро) металаў; рэдкіх і рэдказямельных элементаў. Багатыя рудапраяўленні ўсіх гэтых выкапняў геалагі ўжо знайшлі ў многіх мясцінах Беларусі. Вядомы таксама праяўленні многіх неметалічных карысных выкапняў: графіт, мрамур, граніт. Плошча, на якой можна шукаць такія мінеральныя рэсурсы ў пародах фундамента на адносна невялікіх глыбінях (менш за 500 м), дасягае амаль 80 тыс. км² (тэрыторыя Беларускай антэклізы, Мікашэвіцкі і Жыг-кавіцкі горсты, край Украінскага шчыта — раён Глушкавічаў і інш.).

З эпохамі вулканізму (венд – 650 млн. гадоў таму і позні дэвон – 360 млн. гадоў таму) звязаны своеасаблівыя тэктанічныя элементы, так званыя трубкавыбуху – канцэнтрычныя структуры дыяметрам ад некалькіх соцень метраў да першага дзесятка кіламетраў і глыбінёй да 20—60 км (да ніжняй зямной кары і нават верхняй мантыі). Да іх дапасаваны розныя карысныя выкапні, і найбольш важныя з іх – алмазы. Вендскі вулканізм распаўсюджаны ў Брэсцкай упадзіне і Палескай седлавіне (Брэсцкая вобласць), а познедэвонскі – самы ўсход Прыпяцкага прагіну, Брагінска-Лоеўская і Жлобінская седлавіны (Гомельская вобласць). Ужо знойдзена каля 30 такіх трубак выбуху. Такого ж тыпу структуры можна шукаць на поўначы Віцебскай вобласці, у раёне Полацкай зоны разломаў, якая праходзіць у субшыротным напрамку амаль праз Полацк.

З асадкавым чахломам, апрача пошуку новых радовішчаў ужо пералічаных раней карысных выкапняў, звязаны перспектывы знаходжання рассыпных радовішчаў розных металаў (цыркон, ільменіт, тытан, рутыл, касітэрыт, гранат, золата, рэдкія і рэдказямельныя элементы і інш.). На поўдні Беларусі магчымы пошукі меднай руды, ртуці.

Што трэба рабіць?

Развіццё цывілізацыі заўсёды апіралася на ўжыванне карысных выкапняў. Без мінеральнай сыравіны немагчыма гаспадарчая дзейнасць чалаве-

ка, само існаванне чалавецтва. Мінеральна-сыравінная база – аснова навукова-тэхнічнага прагрэсу.

Якія агульныя праблемы існуюць перад чалавецтвам у сувязі з выкарыстаннем мінеральнай сыравіны? Рэзка павялічвалася ўзровень выкарыстання мінеральнай сыравіны (кожныя прыблізна 10 гадоў у два разы), што вядзе да хуткага вычарпання радовішчаў карысных выкапняў і *“сыравіннай катастрофы”*. Адсюль выцякае неабходнасць *рацыянальнага спажывання прыродных рэсурсаў*. Цяпер большасць радовішчаў карысных выкапняў, якія лягаюць блізка да паверхні Зямлі, знойдзены і таму даводзіцца шукаць больш глыбокія, а гэта выклікае павелічэнне выдаткаў на іх пошукі і эксплуатацыю. Каб хутчэй і танней знайсці такія радовішчы, патрэбны дасканалы *навуковы прагноз*. Пры здабычы мінеральнай сыравіны ўзнікаюць праблемы *павелічэння яе выбаранія* з радовішчаў (яно невялікае: нафты – 30—40%, калійных солей – 40—50%, вугалю – 60—80% і г.д.) і, наадварот, *змяншэнне стратаў* пры перапрацоўцы і абагачэнні руд. Пры гэтым трэба скараціць колькасць адходаў, для чаго неабходна выпрацаваць *малаадходныя*, а яшчэ лепш *безадходныя тэхналогіі*. Радовішчы звычайна ўтрымліваюць некалькі карысных мінералаў, а здабываецца вельмі часта толькі адзін з іх. Таму ўзнікае праблема *комплекснага выкарыстання* мінеральнай сыравіны.

Важны аспект праблемы мінеральнай сыравіны – *міжнародны*, які звязаны з нераўнамерным распаўсюджаннем і выкарыстаннем карысных выкапняў. Увесь час ідзе барацьба за мінеральныя рэсурсы. Краіны свету падыляюцца на экспарцёраў і імпартцёраў той ці іншай сыравіны. Гандаль мінеральнай сыравінай складае чвэрць усяго міжнароднага таваразвароту. Важна адзначыць, што сучасная структура цэн на сыравіну, прадукты яе перапрацоўкі і гатовыя вырабы вельмі часта прыносяць найбольшыя выгады імпартцёрам. Выгадней прадаваць гатовы прадукт, чым сыравіну. Яскравы прыклад – Японія, прамысловасць якой працуе галоўным чынам на прывазной сыравіне. Бывае і наадварот, калі краіна някепска жыве за кошт экспарту нафты, як Кувейт. Але гэта крайнія выпадкі. Звычайна бываюць прамежкавыя сітуацыі. Чым большае багацце нетраў краіны, чым лепш яно выкарыстоўваецца, тым больш магчымасцей мець сапраўдную незалежнасць. У гісторыі, мінулай і сучаснай, мы маем шмат прыкладаў палітычнага націску праз мінеральную сыравіну. Добра вядома, як Беларусь і Украіна залежаць цяпер ад паліва Расіі.

Нарэшце, здабыча, перапрацоўка і выкарыстанне мінеральнай сыравіны

патрабуюць спачатку вялікіх *фінансавых* затратаў (якія з часам, безумоўна, акупацца), а таксама выклікаюць складаныя *экалагічныя* праблемы, якія неабходна адразу прадбачыць і ўлічыць.

Як яскрава бачна з пераліку мноства карысных выкапняў, якія ўтрымлівае беларуская зямля, традыцыйнае ўяўленне пра беднасць нетраў Беларусі павінна быць адкінута. Шэраг відаў мінеральнай сыравіны ўжо здабываецца, але большасць яшчэ нерухома ляжыць у зямлі, а многія чакаюць адкрыцця.

Новыя палітычныя і эканамічныя ўмовы самастойнай Беларусі патрабуюць і новага, больш гаспадарскага падыходу да мінеральных рэсурсаў. Неабходная распрацоўка спецыяльнай дзяржаўнай праграмы па праблемах мінеральнай сыравіны. Патрэбна глыбокая эканамічная ацэнка мінеральна-сыравіннай базы. Адсутнасць навукова распрацаванай ацэнкі каштоўнасці карысных выкапняў у нетрах і практыка дармавой перадачы іх запасаў прамысловасці робіць уражанне, што багацце нетраў для грамадства не мае цаны. Прыняты закон аб нетрах не павінен застацца толькі на паперы. Багацце нетраў – багацце народа. Але яно не павінна падначальвацца вядомаму негаспадарскаму прынцыпу: “Усё калгаснае – усё мае”.

Незалежнасць краіны патрабуе карэннай змены кіравання народнай гаспадаркай, змены многіх структур урада, многіх кіраўнікоў, якія засталіся з часу камандна-адміністрацыйнай сістэмы. Апошнія асабліва важна, бо сучаснай гаспадаркай незалежнай краіны можа кіраваць толькі высокакампетэнтны спецыяліст. Час, калі дзейнічаў прынцып “дзе б ні працаваць, абы кіраваць”, прайшоў. Пра гэта даводзіцца нагадваць, бо да нашага часу многія кіруючыя асобы, узгадаваныя на сістэме валонтарызму і бяздумнага выканання загадаў зверху, лічаць, што кіраваць можна любым напрамкам прамысловасці, сельскай гаспадаркі, культуры, навукі, адукацыі, не маючы для гэтага спецыяльнай падрыхтоўкі.

Цяпер геалагічная служба Беларусі рэзка скарацілася, раскінута па розных міністэрствах і ведамствах. Яе галоўнае ядро – аб’яднанне “Белгеалогія” – належыць да Міністэрства прыродных рэсурсаў, сярод кіруючых кадраў якога няма ніводнага спецыяліста-геолага. Для пошукаў новых карысных выкапняў, разведкі і распрацоўкі ўжо вядомых радовішчаў, эканамічнай ацэнкі мінеральных рэсурсаў і іх скарыстання, а таксама для вядзення агульнай мінеральна-сыравіннай палітыкі неабходна стварыць спецыяльнае Міністэрства ці асобны Камітэт геалогіі і выкарыстання мінеральных рэсурсаў (можа, і ў рамках Міністэрства прыродных рэсурсаў).

Ва ўсіх краінах свету, як і ў былым СССР і ў некаторых дзяржавах СНД, вялася і праводзіцца дзяржаўная геалагічная здымка па тапаграфічных лістах усёй тэрыторыі, прычым такая здымка павялічваецца ад дробнамаштабнай (1:1 млн, – 1:500 тыс.) да больш буйной (1:200 тыс., а затым і 1:50 тыс., 1:10 тыс.). Краіны Еўропы ўжо цалкам пакрыты буйнамаштабнай здымкай, якая праз некаторы час паўтараецца. Цяпер мы павінны праводзіць не проста геалагічную здымку, а экалага-геалагічную ці нават здымку прыроднага патэнцыялу. Такія карты – база не толькі для пошукаў карысных выкапняў, асновы для любых народнагаспадарчых дзеянняў. Гэта – галоўная праца Міністэрства (ці Камітэта) геалогіі. Апрача таго, яно павінна праводзіць дзяржаўнае пацвярджэнне запасаў радовішчаў розных карысных выкапняў, складаць іх кадастр і баланс, праводзіць інспекцыю дзяржаўнага геалагічнага кантролю, экспертызу ўсіх відаў геалагаразведачных работ, мець рэдакцыйна-выдавецкі савет па зацвярджэнню і выданню геалагічных і іншых карт, геалагічны фонд, даведачна-інфармацыйны цэнтр з банкамі геолога-геафізічных і іншых даных і г.д. Патрэбна не змяншаць, а пашыраць геалагічныя арганізацыі – напрыклад, у Германіі кожны рэгіён (“зямля”), а ён ня большы па плошчы, чым наша вобласць, мае сваю геалагічную службу.

У сваёй дзейнасці Міністэрства (Камітэт) геалогіі і мінеральных рэсурсаў павінна абапірацца на акадэмічную і галіновую навуку. На жаль, у Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі навукі аб Зямлі таксама не маюць адпаведнага развіцця. Неабходна стварыць самастойнае аддзяленне навук аб Зямлі (як гэта ёсць у большасці краін свету) і пашырыць яго шэрагам інстытутаў (водных праблем, геаграфіі і інш.). Даўно не стае нашай краіне і добрага геалагічнага музея.

Валянцін Голубеў, Ірына Кітурка

Антоній Тызенгаўз – стваральнік мануфактур, асветнік і мецэнат*

У артыкуле, надрукаваным у трэцім нумары часопіса “Філаматы” (чэрвень 1999 г.), мы распачалі размову пра дзейнасць неардынарнай асобы Беларусі другой паловы XVIII ст. – Антонія Тызенгаўза. Артыкул быў прысвечаны аналізу аграрнай рэформы ў каралеўскіх сталовых эканоміях, аўтарам якой і з’яўляўся А. Тызенгаўз. Але гэтая рэформа была толькі адным з цэлага шэрага мерапрыемстваў эканамічнага характару, якія правёў А. Тызенгаўз падчас свайго знаходжання на пасадзе надворнага падскарбія Вялікага княства Літоўскага і генеральнага адміністратара каралеўскіх эканомій у ВКЛ.

Сёння мы хацелі б пазнаёміць чытачоў з дзейнасцю А. Тызенгаўза па стварэнню мануфактур, а таксама ў сферы распаўсюджвання асветы, навукі і культуры на тэрыторыі Вялікага княства Літоўскага, пераважна на Гродзеншчыне. Мануфактуры, тэатр, аптэка, медыцынская акадэмія, друкарня, батанічны сад і шмат чаго іншага ўпершыню з’явілася ў Гродне менавіта ў часы адміністрацыі А. Тызенгаўза, што дазволіла замежным гандлярам і падарожнікам нават назваць гэты горад у другой палове XVIII ст. “квітнеючай Галандыяй на Нёмане”.

Антоній Тызенгаўз як стваральнік мануфактур

Антоній Тызенгаўз увайшоў у гісторыю як арганізатар мануфактур у Вялікім княстве Літоўскім. Іх заснаваннем надворны падскарбі пачаў займацца ў вельмі адказныны для краіны момант, калі развіцця прамысловай вытворчасці патрабавала само жыццё.

* Аўтары выказваюць шчырую падзяку спадарыні прафесару Эльжбеце Смулкавай, Фонду “Каса Юзефа Мяноўскага” і Нямецкаму Гістарычнаму Інстытуту ў Варшаве (Фонд імя Роберта Боша) за прадстаўленую магчымасць працы ў *Archiwum Głównego Akt Dawnych* і бібліятэках Варшавы, дзе былі выяўлены шматлікія матэрыялы, якія сталі асновай гэтага артыкула.

Нагадаем, што два глыбокія гаспадарчыя крызісы, выкліканыя войнамі сярэдзіны – другой паловы XVII і пачатку XVIII ст., значна запаволілі працэс эканамічнага развіцця ў Вялікім Княстве. Больш за тое, калі ў Еўропе ў XVIII ст. даволі шырока пачалі распаўсюджвацца прамысловыя прадпрыемствы капіталістычнага тыпу, а ў найбольш перадавых краінах (Англія) якраз у 60-ыя гады XVIII ст. адбываўся прамысловы пераварот*, то эканоміка ВКЛ з сярэдзіны XVII ст. фактычна цэлае стагоддзе знаходзілася ў стадыі адбудовы.

З гэтай прычыны Рэч Паспалітая востра адчувала патрэбу ў высакаякаснай прамысловай прадукцыі, неабходнай у першую чаргу для войска і флоту, якая выпускалася на Захадзе. Акрамя таго, у гэты час у заходніх краінах з’явілася мноства новых модных тавараў і прадуктаў, якія былі прызначаны для асабістага ўжытку ў асноўным прадстаўнікоў пануючага саслоўя. Гэтую прадукцыю даволі складана было набыць на тэрыторыі Княства і ўвогуле Рэчы Паспалітай з-за яе дарагавізны і недахопу сродкаў (як у дзяржавы, так і ў прыватных уласнікаў) ці ўвогуле з прычыны адсутнасці неабходных тавараў на ўнутраным рынку.

Да таго ж ужо тады ў Еўропе лічылася, што ўзровень развіцця эканомікі дзяржавы з’яўляецца не толькі паказчыкам яе гаспадарчай і ваеннай моцы, але і адной з важных прыкметаў цывілізаванасці краіны, стану яе навукі і культуры.

Натуральна, што А. Тызенгаўз, які быў адукаваным чалавекам і шмат падарожнічаў па свеце, гэта добра разумеў і, як дзяржаўны чалавек высокага ўзроўню, закладаючы мануфактуры, імкнуўся вырашыць разам з эканамічнымі шэраг праблем сацыяльнага, навуковага і культурніцкага характару.

Даследаванні вучоных пацвярджаюць, што патрэба стварэння ў Рэчы Паспалітай уласных прамысловых прадпрыемстваў узнікла значна раней за сярэдзіну XVIII ст. Праблема існавала, і першымі яе паспрабавалі вырашаць найбольш заможныя, адукаваныя і эканамічна падрыхтаваныя прадстаўнікі пануючага саслоўя. Так, напрыклад, вядомы даследчык гісторыі Рэчы Паспалітай XVIII ст. Т. Корзан адзначаў, што першыя прамысловыя прадпрыемствы ў ВКЛ і Польшчы ўзніклі не ў гарадах і мястэчках, а ў маёнтках некаторых феодалаў. Апошнія, каб не плаціць занадта вялікіх грошай за замежныя прамысловыя тавары (а магчыма, і для таго, каб знайсці

* Прамысловы пераварот – пераход да машынай тэхнікі.

новыя сродкі ці праславіцца выпускам рарытэтных вырабаў), імкнуліся знайсці магчымасці для арганізацыі ўласнай вытворчасці найбольш неабходнай і дэфіцытнай прадукцыі [1, с. 225].

Сапраўды, на землях Вялікага княства Літоўскага ўжо ў першай палове – сярэдзіне XVIII ст. прадстаўнікамі самага заможнага магнацкага роду – Радзівіламі – быў пабудаваны шэраг мануфактур. Так, у 20–30-ыя гады XVIII ст. Ганнай Радзівіл былі заснаваны шклянныя мануфактуры (гуты) у Налібоках і Урэччы, дзе вырабляліся аконнае шкло, шклянны посуд, крышталёвыя вырабы, люстэркі і інш. Акрамя таго, Радзівілам належалі шырока вядомыя фабрыка шпалераў у Карэлічах, мануфактуры габеленаў у Міры і Альбуці, фаянсавая мануфактура ў Сверхані, Слуцкая фабрыка шаўковых паясоў, Нясвіжская суконная мануфактура. Усяго ж на сваіх землях Радзівілы мелі 23 мануфактуры.

Працавалі мануфактуры і ў маёнтках некаторых іншых магнатаў: паперня, суконная і палатняная фабрыкі князя Сапегі ў Ружанах (Слоніmsкі павет), шклянныя заводы графа Салагуба ў мястэчку Ілля (Менскі павет), гетмана Масальскага ў маёнтку Мыш (Наваградскі павет) і інш. Прыватнаўласніцкія мануфактуры, створаныя магнатамі ў сваіх уладаннях, абслугоўваліся пераважна працай залежных сялян, наёмныя работнікі былі яшчэ рэдкасцю. Гэтая акалічнасць уплывала, натуральна, як на арганізацыю самой вытворчасці, так і, у пэўнай ступені, на вынікі працы прадпрыемстваў.

Але ў другой палове XVIII ст. неабходнасць заснавання мануфактур была ўсвядомлена і на дзяржаўным узроўні, і менавіта дзяржаўная ўлада выступіла ў той час як ініцыятар стварэння мануфактур. Адноўленая да сярэдзіны XVIII ст. сельская гаспадарка разам з паляпшэннем кан'юнктуры на збожжавых рынках Еўропы стварылі станоўчы падмурак для арганізацыі прамысловай вытворчасці ў краіне, у тым ліку і ў каралеўскіх сталовых эканоміях ВКЛ.

У першым перыядычным выданні эканамічнага характару на тэрыторыі Рэчы Паспалітай – часопісе “Новыя эканамічныя і навуковыя веды”, які выйшаў у 1758 г., адзначалася, што “калі паглядзець на польскую даму або кавалера, то можна ўбачыць, што яны з ног да галавы апрануты ва ўсё замежнае. А гэта ёсць вялікае няшчасце!” [2, с. 84]. Аўтары часопіса падкрэслівалі, што адзін з галоўных поспехаў гаспадарчага развіцця грунтуецца на вызначэнні ўсяго таго, што ў сваёй дзяржаве можна стварыць і мець, каб гэтыя тавары не ўвозіць з іншых краін.

Разам з тым, было зразумела, што новыя мануфактуры, якія з'яўцаў Рэчы Паспалітай, не адразу стануць дастаткова дасканалымі. “Нашыя суседзі – немцы, англічане, галандцы, французы, італьянцы – нас у гэтым даўно апярэдзілі як з гледзішча іх працы, так і гандлю паміж сабой. Цяжка нам з імі параўнацца, але гэта і непатрэбна. Дастаткова для нас будзе, калі шляхам арганізацыі мануфактур зменшым колькасць замежных тавараў і грошы ў краіне будуць заставацца”, адзначалася ў вышэйзгаданым часопісе [2, с. 86].

Такім чынам, будаўніцтва мануфактур, разам з рэфармаваннем сельскай гаспадаркі, станаўлілася стратэгічным напрамкам эканамічнай палітыкі ўладаў Рэчы Паспалітай у другой палове XVIII ст.

Шырокая арганізацыя дзяржаўных мануфактур на тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага непасрэдна звязваецца з дзейнасцю Антонія Тызенгаўза. Дарэчы, кароль Станіслаў Аўгуст асабіста цікавіўся развіццём мануфактурнай вытворчасці, у чым знайшоў агульную мову са сваім папличнікам і юнацкім сябрам А. Тызенгаўзам. Апошні спецыяльна ездзіў за мяжу, дзе знаёміўся з арганізацыяй працы на шэрагу прамысловых прадпрыемстваў, а таксама пасылаў туды сваіх прадстаўнікоў для вывучэння вопыту прамысловай вытворчасці. Так, напрыклад, адзін з папличнікаў надворнага падскарбія Тадэвуш Даўнаровіч у 1773 г. быў адпраўлены А. Тызенгаўзам у трохгадовае “вялікае падарожжа” па Еўропе для знаёмства з арганізацыяй там прамысловай вытворчасці, сельскай, лясной і рыбнай гаспадаркі [3, D 22/16–18, арк. 3].

А. Тызенгаўз прымаў удзел у выпрацоўцы тэксту Статута “Кампаніі Ваўняных Мануфактур”, якая была створана ў 1766 г. у Варшаве. Акрамя таго, у 1763 г. ён адкрыў невялікую папяровую фабрыку, ткацкія майстэрні, гарбарню ва ўласным маёнтку Паставы (Ашмянскі павет) і, натуральна, меў пэўны вопыт прадпрымальніцкай дзейнасці [4, с. 7].

Будучы чалавекам адукаваным і перадавым для свайго часу поглядаў, ён, як і значная частка эліты Рэчы Паспалітай, разумеў, што для спрыяння гаспадарчаму развіццю ў краіне было неабходна правядзенне пэўных палітычных і эканамічных рэформаў, стварэнне законаў у падтрымку эканомікі. Заканадаўчыя новаўвядзенні другой паловы XVIII ст., сярод якіх можна адзначыць абмежаванне прымянення на агульнадзяржаўных сеймах права вета па эканамічных пытаннях, дазвол мяшчанам набываць маёнткі, а шляхце займацца прадпрымальніцкай дзейнасцю і гандлем без

страты сваіх шляхецкіх правоў, увядзенне адзінай сістэмы мераў і вагаў і некаторых іншых, садзейнічалі фарміраванню і ўсталяванню новых эканамічных адносінаў у дзяржаве [5, с. 108].

Дзякуючы заканадаўчым новаўвядзенням, стварэнню спецыяльнай сістэмы падтрымкі прамысловасці сваёй краіны, своеасаблівай сістэмы “пра-тэкцыянізму”, А. Тызенгаўз хацеў за кароткі тэрмін арганізаваць у аграрнай краіне, якой было ў другой палове XVIII ст. Вялікае княства, развітую прамысловасць. Такія памкненні знайшлі сваё адлюстраванне, напрыклад, у інструкцыі, складзенай для дэпутатаў Гродзенскага павета, якія былі абраныя на Сейм 1766 г. (адным з яе аўтараў быў А. Тызенгаўз). Згодна дакументу, паслы павінны былі дамагацца больш шырокіх правоў для развіцця прыватных мануфактур, што садзейнічала б затрыманню грошай у краіне, укладванню іх у развіццё ўласнай вытворчасці і памнажэнню, дзякуючы гэтаму, агульнага дабрабыту [6, с. 227].

Гэта былі не простыя мары, а рэальная праграма дзеянняў, паколькі для задуманых пераўтварэнняў надворны падскарбі меў усё неабходнае: уладу, грошы (у тым ліку і ад фінансавых паступленняў, якія сталі вынікам арганізаванай ім аграрнай рэформы), дастатковую колькасць прыхільнікаў і папечнікаў, а таксама неабмежаваны давер з боку караля. Зрабіўшы за 1757—1765 гг. імкліваю палітычную кар’еру (ад гродзенскага падстаросты і простага пасла на сейм да кіраўніка Гродзенскага староства, пісара, а потым і надворнага падскарбіа Вялікага княства Літоўскага), А. Тызенгаўз пачаў здзяйсняць свой “вялікі мануфактурны план”.

Цэнтрам гаспадарчых рэформаў стала рэзідэнцыя адміністратара каралеўскіх эканомій у ВКЛ – г. Гродна і яго прадмесце, вёска Гарадніца. Месца было выбрана невыпадкова. Гродна было ў той час важным эканамічным і адміністрацыйна-палітычным цэнтрам ВКЛ, і, галоўнае, горад ляжаў на вялікім тракце з Варшавы да Пецярбурга і карыстаўся ў тагачасным грамадстве “большай папулярнасцю”, чым усе астатнія каралеўскія гарады ў ВКЛ [6, с. 233]. Намаганнямі А. Тызенгаўза Гродна стала месцам дзейнасці розных дзяржаўных устаноў: Скарбовай камісіі, Літоўскага трыбунала, Асэсарскага суда. Тут адбываліся і сеймавыя пасяджэнні.

У прадмесці Гродна Гарадніцы быў пабудаваны прамыслова-культурны цэнтр з 85 будынкаў рознага прызначэння, якія ўтваралі тры асобныя зоны: адміністрацыйную, вытворчую і навучальную [7, с. 321]. Пры забудове тут упершыню ў Беларусі былі выкарыстаны новыя метады праектавання і

будаўніцтва ў выглядзе тыпавых праектаў і уніфікаваных канструкцыйных прыёмаў. Прыкладамі першай у Беларусі тыпавой жыллёвай забудовы сталі так званыя «басняцкія дамы», якія ўзводзіліся як жыллё для запрошаных на мануфактуры А. Тызенгаўза замежных майстроў і “баснякоў”*. Дамы мелі мураваныя фасады і драўляныя бакавыя сцены. На першым паверсе будынкаў знаходзіліся жылыя пакоі, кухня і сенцы, з якіх лесвіца вяла на мансарду [8, с. 172—173]. З 20 такіх дамоў, збудаваных на Гарадніцы, сёння ў Гродне захаваліся толькі адзін, па вул. Э.Ажэшкі, вядомы як “дамок майстра”.

Заснаванне першых фабрык сукна і палатна ў Гродне адбылося ў 1766—1768 гг. Аднак гэта не былі “фабрыкі” ў поўным сэнсе гэтага слова, а хутчэй мануфактуры з некалькімі станкамі, пры якіх працавалі адзін або два рамеснікі з невялікай колькасцю вучняў [6, с. 267]. Пачаткам шырокай мануфактурнай вытворчасці ў Гродне можна лічыць 1770 год, калі ў Варшаве была ліквідавана “Кампанія Ваўняных Мануфактур” і суконны мануфактурны цэнтр перамясціўся ў Гродна. Раней менавіта гэтая кампанія адкрыла тры суконныя мануфактуры на тэрыторыі Беларусі: у Гарадніцы, Ласосне і Берасці, якія пасля спынення дзейнасці кампаніі набылі пэўную самастойнасць.

Больш за тое, у тым жа 1770 г. кароль Станіслаў Аўгуст выдаў адмысловы універсал, у якім выказвалася жаданне, каб у ВКЛ была створана мануфактурная прамысловасць. З гэтага часу ў Гродне ўзняўся сапраўдны будаўнічы бум.

У 1777 г. гродзенскі прамысловы цэнтр налічваў ужо больш за 15 прамысловых прадпрыемстваў. Тут, акрамя згаданых палатнянай і суконнай фабрык, дзейнічалі гарбарная мануфактура, мануфактуры па вытворчасці гармат і ружжаў, вырабаў з золата, свечак, панчошная, тытунёвая, карэтна-экіпажная, металаапрацоўчая, шаўкаткацкая, карункавая, капялюшная, дывановая, шаўковых паясоў, па вырабу ігральных карт, гузікаў, фарбы і іншых тавараў, а таксама цукраварня і паперня**. Самымі буйнымі на той час былі шаўковая фабрыка, дзе выкарыстоўваліся 62 розныя станкі, і су-

* “Баснякі” — вайсковая варта Гродзенскай каралеўскай эканоміі.

** У Галоўным архіве Старажытных Актаў у Варшаве (AGAD) у фондзе Антонія Тызенгаўза (АТ, D-3//XVI) захаваліся чарцяжы і малюнкі некаторых вырабаў гродзенскіх мануфактур, узоры палатняных і шарсцяных тканін, якія там выпускаліся, і інш.

конная, толькі ў ткацкім аддзяленні якой было 40 станкоў [9, с. 359]. Станкі прывозіліся з-за мяжы, і ў дакументах яны звычайна адзначаліся як “машыны ангельскія” [3, D-3/XVI, s. 279].

Не толькі машыны (станкі), але таксама інструменты, іншае абсталяванне і каля 70% сыравіны для гродзенскіх мануфактур прывозіліся з-за мяжы. На мясцовых рынках куплялася толькі каля 25% сыравіны, 5% спецыяльна пастаўляла Гродзенская эканомія (воўну, дрэва, вугаль і да т.п.). Натуральна, што мануфактурная вытворчасць, акрамя ўсяго іншага, стымулявала развіццё розных галін эканомікі ўнутры краіны, у прыватнасці авечкагадоўлю, лясную і перапрацоўчую прамысловасць.

Агульная колькасць рабочых на гродзенскіх каралеўскіх мануфактурах у 1777 г. складала больш за 3000 чалавек [4, с. 82]. Асартымент тавараў, якія выпускаліся на мануфактурах, быў вельмі разнастайны: жупаны, хусткі, шалі, атлас. Шаўковыя тканіны вырабляліся на шаўкаткацкай мануфактуры; на палатнянай — муслін, батыст, палатно для абрусаў і сурвэтак; цвікі, рыдлёўкі, замкі, напільнікі і іншыя рэчы з жалеза выраблялі на металапрацоўчай мануфактуры; на карункавай і залататкацкай плялі каштоўныя карункі, выраблялі залатую і срэбную ніці, а таксама некаторыя ювелірныя ўпрыгажэнні; мануфактура пацерак выпускала, акрамя саміх пацерак, яшчэ і шклянны посуд; а на карэтна-экіпажнай мануфактуры майстравалі экіпажы “накштальт парызскіх” [10, с. 74—75]. Відавочна, што пераважную большасць пералічаных тавараў складалі прадметы раскошы. Асноўнымі пакупнікамі мануфактурнай прадукцыі былі каралеўскі двор і войска.

Эканамічныя пераўтварэнні патрабавалі значнай колькасці адукаваных людзей: арганізатараў вытворчасці, майстроў, проста кваліфікаваных работнікаў. Паколькі сваіх спецыялістаў не хапала, то спачатку па заданню ўладаў іх вербавалі за мяжой пераважна паслы і дыпламаты Рэчы Паспалітай. Замежныя спецыялісты, на думку А. Тызенгаўза, павінны былі надаць гродзенскім мануфактурам большую вагу і, магчыма, давер з боку патэнцыяльных пакупнікоў, таму запрошаных майстроў-іншаземцаў было даволі многа.

Так, толькі ў Гродне працавалі каля 70 замежных майстроў у асноўным з Францыі, Швейцарыі і Прусіі. Гэта былі людзі рознай кваліфікацыі: цесляры, сталяры, фарбавальшчыкі сукна і шоўку, спецыялісты па апрацоўцы золата і срэбра, півавары, аўчары і інш. [3, D-3/XVI, арк. 264]. У архівах захаваліся кантракты, якія былі заключаны з некаторымі замежнымі май-

страмі, напрыклад, з Мішэлем Розэ, аўчаром з Прусіі; Якабам Пільтзыке-рам з г. Гумбіна, “майстрам мастацтва цясларскага”; Йоргам Кейзлігам, сталяром з Прусіі, і інш. [3, D-3/XVI, арк. 241—244].

Ва ўсіх кантрактах, якія заключаў з рамеснікамі і майстрамі А. Тызенгаўз, акрамя асноўных абавязкаў запрошаных спецыялістаў, звязаных непасрэдна з добрасумленнай працай у канкрэтнай галіне, стала і нязменная фігураваў адзін пункт, які разумеўся адміністрацыяй каралеўскіх эканоміяў як першасная і найважнейшая задача ўсіх кантрактных спецыялістаў, — аб’яднанне вакол сябе вучняў, увядзенне іх у таямніцы прафесійнага мастацтва, навучанне іх “належна і дасканала” для якаснай працы на мануфактурах [11, D-3/XVI, арк. 75, 103, 235, 238—245 і інш.].

Такім чынам, прамысловыя прадпрыемствы, якія ствараліся ў ВКЛ у другой палове XVIII ст., па ініцыятыве А. Тызенгаўза набывалі яшчэ характар прафесійных школ, якія павінны былі пад кіраўніцтвам інструктараў-практыкаў падрыхтаваць кваліфікаваных работнікаў і майстроў. Найбольш вядомы даследчык дзейнасці А. Тызенгаўза Станіслаў Касцялкоўскі лічыў, што такі выхавальчы характар мануфактур надаваў ім істотны змест і значэнне і ў значнай ступені акупаў памылкі, якія былі дапушчаны пры іх заснаванні [11, с. 35].

Мінусам палітыкі запрашэння замежных спецыялістаў з’яўлялася тое, што самі вярбоўшчыкі былі мала знаёмыя з пытаннямі арганізацыі прамысловых прадпрыемстваў і працэсам вытворчасці той ці іншай прадукцыі і таму не заўсёды запрашалі менавіта патрэбных спецыялістаў. У выніку не абышлося без канфузаў. Так, 13 снежня 1772 г. нейкі П. Бандэні (хутчэй за ўсё прадстаўнік А. Тызенгаўза ў Варшаве, які адказваў за адпраўку майстроў-іншаземцаў на тэрыторыю ВКЛ) напісаў свайму патрону ліст, у якім паведаміў, што французы, якія ехалі да Гродна, на адным з прыстанкаў такі скандал учынілі паміж сабою, што “ледзь да забойства не дайшло”. Акрамя таго, пачалі патрабаваць асобныя фурманкі, якія вельмі цяжка было дастаць на такую доўгую дарогу [11, D-3/XVI, арк. 67].

Праз тры дні, 16 снежня 1772 г., П. Бандэні накіраваў А. Тызенгаўзу яшчэ адзін ліст з паведамленнем, што майстры-французы нарэшце паехалі далей (“дай Божа шчасліва”), але пры гэтым ён выказаў сумненне наконт таго, да чаго гэтыя людзі будуць здатныя і чаго вартыя, калі яны так будуць працаваць і паводзіць сябе ў Гродне [3, D-3/XVI, арк. 67].

Яшчэ адной асаблівасцю запрашэнняў на працу было тое, што частку

падарожжа да Гродна замежныя майстры павінны былі здзяйсняць за ўласныя сродкі, якія ім потым вярталіся. Вельмі часта (ці не заўсёды?) сумы, прадстаўленыя для аплаты, былі значна вышэйшыя за сапраўдныя выдаткі. Так, той жа П. Бандэні ў студзені 1773 г. у справаздачы А. Тызенгаўзу быў вельмі здзіўлены памерамі той сумы, якую патрабавалі рамеснікі, што прыехалі са Швейцарыі, “але працівіцца заключанаму кантракту не мог” і грошы выплаціў [3, D-3/XVI, арк. 67 адв.].

Да таго ж дакументы сведчаць і аб тым, што іншаземцы не заўсёды выконвалі ўмовы кантракта. Больш за тое, атрымаўшы грошы (кампенсацыю за падарожжа і аванс), некаторыя з іх папросту з’езджалі з Гродна. Так, шліфоўшчык срэбра Фрэдэрык Форст на падставе кантракта, заключанага 4 мая 1772 г., павінен быў тры гады працаваць бясплатна за тое, што “дапамог уцёкам немцаў-майстроў” [3, D-3/XVI, арк. 264]. Такім чынам, запрашэнне замежных спецыялістаў для працы на мануфактурах каштавала вялікіх сродкаў, якія, да таго ж не заўсёды былі апраўданы працай гэтых людзей.

Мануфактуры ствараліся не толькі ў Гродне: суконна-капялюшная мануфактура была адкрыта ў мястэчку Азёры Гродзенскага павета, тонкасуконная – у мястэчку Ласосна Гродзенскага павета. У Рэчыцы пад Брэстам былі заснаваны суконная мануфактура, шліфавальня, фабрыка для выпрацоўкі медзі, жалезная гута. Апошняя мела найбольшае значэнне, паколькі жалеза ў той час вельмі цанілася. Сярод абсталявання гуты пералічваліся вялікая печ для пераплаўкі жалезнай руды на сырэц і дзве “фрызеркі” для перапрацоўкі сырца ў жалеза, якое ўжо было прыдатнае для вырабу металічнай прадукцыі. Як слабы бок жалезнай гуты адзначаліся адсутнасць ці недахоп у яе ваколіцах жалезнай руды добрай якасці. Як сыравіна ўжывалася балотная руда, і таму гагунак жалеза, якое тут выраблялася, быў даволі нізкі [6, с. 267].

Па сцвярджэнню С. Касцялкоўскага, усяго ў каралеўскіх эканоміях ВКЛ было створана больш за 20 розных мануфактур, з іх 16 – у Гродне. Спецыяльнай каралеўскай граматай ад 1777 г. яны перадаваліся пад адказнасць і клопат надворнага падскарбія А. Тызенгаўза. Кароль дазваляў яму наймаць майстроў і даваў поўную свабоду ўнутранага кіравання і гандлю: “... што толькі будзе зроблена панам падскарбіем, усё гэтае мы за непарушнае і нязменнае паважаем абяцаем, як бы нашымі рэскрыптамі пацверджана было” [10, с. 70].

Але адно толькі будаўніцтва прамысловых прадпрыемстваў і вытворчасць на іх тавараў не з’яўляюцца дастатковымі для развіцця эканоміі любой краіны. У арганізацыі паўнаўладнага гаспадарчага развіцця важную ролю таксама адыгрывае гандаль, без наяўнасці і развітасці якога прамысловасць губляе ўсялякі сэнс і не можа існаваць. Як аграрная, так і мануфактурная рэформы другой паловы XVIII ст. у ВКЛ разам з пашырэннем экспарту і імпарту выклікалі таксама неабходнасць развіцця ўнутранага гандлю ў краіне, станаўлення і пашырэння ўнутрыдзяржаўнага рынку. Дзеля гэтага прадпрымаліся шматлікія меры па ўдасканаленню і развіццю шляхоў зносін, па рамонту старых і будаўніцтву новых дарог, адкрыццю новых кірмашоў, што, несумненна, павінна было садзейнічаць актывізацыі гандлю. Даволі спрыяльнай, асабліва ў параўнанні з папярэднім часам, стала і дзяржаўная палітыка ў дачыненні да купецтва, пасрэдніка ў адносінах вытворца – спажывец.

Дзейнасць у напрамку паляпшэння шляхоў зносін, развіцця ўнутранага рынку і пашырэння унутранага і знешняга гандлю была адной з важных састаўных частак прапанаваных А. Тызенгаўзам пераўтварэнняў. На думку С. Касцялкоўскага, зацікаўленасць А. Тызенгаўза гэтай справай была абумоўлена яго дзвюма пасадамі – кіраўніка каралеўскіх эканомій і члена Скарбовай Камісіі ВКЛ, якая займалася фінансавымі пытаннямі і эканомікай. Неабходнасць рамонту старых і пабудовы новых гасцінцаў была асэнсавана на дзяржаўным узроўні, і гэтае пытанне нават уздымалася на сейме ў 1764 г. Паводле пастановы сейма было прызначана выдзяляць штогод сродкі на ачыстку рэк, рамонт мастоў і дарог у наступных памежах: Кароне – 200 000 злотых польскіх, Літве – 100 000 (праз дзесяць гадоў сума для ВКЛ складала ўжо толькі 60 000 зл.) [6, с. 316].

У другой палове XVIII ст. былі пабудаваны дзве новыя значныя дарогі: Пінска – Слонімскай і Пінска – Валынскай. Але перавагу ў распачатай справе паляпшэння шляхоў зносін атрымалі водныя шляхі, якія ў XVIII ст. адыгрывалі галоўную ролю ва ўнутраным і знешнім гандлі Вялікага княства Літоўскага. Для стварэння адзінай воднай сістэмы А. Тызенгаўз прапанаваў распрацаваць і пашырыць рэчышчы, наладзіць сплавы па рэках, пабудаваць каналы. Так, тры гады ад камення ачышчалі Нёман, у 1767–1784 гг. быў пабудаваны канал, які злучыў Нёман праз Шчару, Ясельду і Прыпяць з Дняпром. У 1781–1784 гг. быў пабудаваны яшчэ адзін канал, які злучыў Прыпяць з Заходнім Бугам. Такім чынам, стала магчымым вы-

возіць водным шляхам прадукцыю з Беларусі ў чарнаморскія і балтыйскія порты. Удасканаленне водных шляхоў зносін было звязана і з тым, што А. Тызенгаўз вырашыў больш актыўна заняцца экспартам за мяжу лесу з каралеўскіх уладанняў, у першую чаргу з тых пушчаў, што былі размешчаны ў басейне Нёмана.

Парадаксальна, але будаўніцтва трактаў, акрамя станоўчых, мела і адмоўныя вынікі, паколькі А. Тызенгаўз аддаваў перавагу ў гэтай справе метаду “праставання (спрамлення) дарог”. У выніку яны становіліся раўнейшымі і карацейшымі, але, як сведчаць крыніцы, з’яўляліся і новыя праблемы. Так, згодна дакументу за 1780 г., “вёскі заставаліся без трактаў, корчмы – без падарожнікаў, а людзі, якія ездзілі па такіх дарогах, размешчаных у бязлюдных месцах, не мелі ніякай выгоды і дапамогі ў выпадку неабходнасці паратунку” [16, III/279, арк. 6]. Таму, калі была неабходнасць у нейкіх важных асобаў (напрыклад, замежных паслоў) ехаць па такіх дарогах, кароль Рэчы Паспалітай асабіста паведамляў А. Тызенгаўзу і прасіў аказаць належную дапамогу і арганізаваць ахову [16, III/269, арк. 78].

Само стварэнне разгалінаванай сеткі водных і сухапутных шляхоў з’яўляецца толькі адной з умоваў паспяховага гандлю. Другая ўмова – развіццё грашова-крэдытнай, фінансавай сістэмы. Таму, па прапанове А. Тызенгаўза ў Гродне была заснавана Камерцыйная кантора, якая павінна была займацца ў першую чаргу рэгуляваннем пытанняў экспарту і імпарту. Такая неабходнасць была абумоўлена перашкодамі ў ажыццяўленні замежнага гандлю для прадстаўнікоў Рэчы Паспалітай, таму што ўсе замежныя гарады Балтыйскага ўзбярэжжа забаранялі іншаземным купцам перавозіць тавары праз свае порты. Разам з гэтым існавалі вялікія цяжкасці з абменаў валюты, паколькі банкіраў, згодна з сцвярджэннем С. Касцялкоўскага, у той час у Варшаве было вельмі мала [6, с. 342]. Таму сярод іншага ў абавязак Камерцыйнай канторы ўводзілася валоданне інфармацыяй пра курсы замежных валют, здзяйсненне аперацый па іх абмену, каб такім чынам вызваліць купцоў з Рэчы Паспалітай ад апекі “балтыйскіх пасрэднікаў”.

Акрамя таго, з ініцыятывы А. Тызенгаўза ў Гродне была заснавана яшчэ адна важная эканамічная структура – Гандлёвая кантора, галоўнай задачай якой была арганізацыя спрыяння ў продажы тавараў, якія вырабляліся на мануфактурах Гродзенскай эканоміі. Існавалі філіялы гэтай канторы ў Берасці, Шаўлях, Пінску, Паставах. Зыходзячы са сваёй асноўнай мэты беспасрэдняскага гандлю, Гандлёвая кантора мела розныя стасункі з га-

лоўнымі гандлёвымі і банкаўскімі пунктамі Заходняй Еўропы – Амстэрдамам, Берлінам, Хемніцам, Гамбургам, Дрэздэнам, Парыжам, Прагай, Рыгай і інш. [6, с. 353].

Неабходна адзначыць, што ў 1775 г. у ВКЛ была ўведзена так званая “генеральная мытная пошліна”, абавязковая для ўсіх саслоўяў і станаў. Да таго ж, сейм Вялікага княства Літоўскага, каб абмежаваць ліхварства, увёў норму даўгавога працэнта ў памеры не больш як 7% для свецкіх і не больш як 6% для духоўных крэдытараў. Акрамя таго, з мэтай навядзення парадку ў гандлі, яшчэ ў 1766 г. былі ўведзены адзіныя для ўсяго ВКЛ меры вагі, аб’ёму і даўжыні. Толькі ў 1775 г. былі скасаваны мытні на межах ВКЛ і Кароны (ці не сведчанне эканамічнага суверэнітэту ВКЛ!). У выніку хутка раслі гарады, у якіх была найбольш развітой эканоміка і якія былі важнымі гандлёвымі цэнтрамі. Так, Менск налічваў у гэты час 7 тыс. чалавек насельніцтва, Гродна – 6 тыс., Магілёў і Віцебск – па 5,5 тыс.

У 1766 г. у Рэчы Паспалітай пачалася радыкальная грашова рэформа, галоўнай мэтай якой было выключыць з абарачэння старыя грошы (манеты) і даць краіне ўласную новую, паўнаўраўнаважную валюту. У ходзе рэформы была зменена каціроўка шэрага грашовых адзінак: быў уведзены талер – у 8 злотых, злоты – ў 4 сярэбраныя ці 30 медных грошаў. Такая часткова змененая грашова сістэма складалася з шырокага набору наміналаў: дукат, талер, паўталер, васьміграшовік, чатырохграшовік, двухграшовік, трыак, грош, паўгрош і солід (1/3 гроша). Пры гэтым зніклі орт (тынф), 6 грошаў і паўтараграшовік.

Былі пабудаваны манетныя двары ў Кракаве і Варшаве. У 1767 г. Скарбавая камісія прыняла рашэнне пра арганізацыю біцця манеты ў Гродне і адкрыцці тут дзея гэтага манетнага двара. Для ажыццяўлення гэтай пастановы быў набыты будынак, прывезена абсталяванне, запрошаны майстры. Аднак у 1769 г., калі ўжо ўсё было прыгатавана для вырабу грошай, тая ж Скарбавая камісія па нейкіх прычынах адмяніла папярэдняе рашэнне [12, с. 48–49].

Натуральна, што згаданыя мерапрыемствы, разам з дзеяннямі Антонія Тызенгаўза па рэфармаванні аграрнага сектара эканомікі, значна спрыялі развіццю эканомікі краіны. Адзначым таксама, што, хоць большасць планаў А. Тызенгаўза ўсё ж аказаліся не поўнаасцю рэалізаванымі, а тое, што было зроблена, на жаль, не знайшло працягу ў сувязі з рознымі абставінамі (у першую чаргу з-за падзелу Рэчы Паспалітай і анексіі Беларусі ў

склад Расійскай імперыі), роля надворнага падскарбія ў гаспадарчым развіцці сваёй Радзімы была вельмі значнай і вартай ухвалы. Не менш важным за эканамічныя дасягненні было яго імкненне ўзняць палітычны і культурны прэстыж Вялікага Княства ў Еўропе, падняць гаспадарку, галоўным чынам Беларусі, да ўзроўню вядучых краін Еўропы.

Антоній Тызенгаўз як асветнік і мецэнат

Замежныя майстры, пра якіх ішла гаворка вышэй, не маглі забяспечыць патрэбаў прамысловасці ў кваліфікаваных кадрах. Таму з мэтай падрыхтоўкі мясцовых прафесіяналаў і пашырэння асветы ў краі па загаду А. Тызенгаўза ў Гродне было створана некалькі спецыяльных навучальных устаноў. У сувязі з грандыёзнымі пераўтварэннямі былі адкрыты будаўнічая, гандлёвая, бухгалтарская і мернічая школы, якія павінны былі служыць практычным мэтам і гаспадарчым патрэбам сталовых добраў у ВКЛ.

Сярод элітарных навучальных устаноў можна адзначыць адкрыццё ў горадзе Кадэцкага корпуса, або Рыцарскай школы, для шляхецкай моладзі Гродзенскага павета. На жаль, пра Кадэцкі корпус існуе вельмі мала звестак. Вядома толькі, што лічба навучэнцаў тут не перавышала 20 чалавек, а сярод заняткаў былі геаграфія, тэорыя геаметрыі, арыфметыка, алгебра, каліграфія, малюнак, а таксама фехтаванне і страявая падрыхтоўка [6, с. 409].

Акрамя таго, былі адкрыты нямецкая школа для дзяцей замежных спецыялістаў і школа для дзяцей работнікаў мануфактур.

Але найбольшую вядомасць набыла гродзенская Медыцынская школа (Акадэмія). Калі ініцыятыва адкрыцця на Гарадніцы гэтай школы належала А. Тызенгаўзу, то яе стварэнне і арганізацыя навучання ў ёй былі непасрэднай заслугай французскага прафесара анатоміі, хірургіі і натуральнай гісторыі Жана Эмануэля Жылібера (1741—1814 гг.). Размяшчалася медыцынская школа ў спецыяльна ўзведзеным трохпавярховым будынку і мела тры аддзяленні: падрыхтоўкі “сучасных дактароў для гарадоў” (10 чалавек), падрыхтоўкі правінцыяльных дактароў і хірургаў (20 чалавек), аддзяленне павітух (спачатку 5, пазней 17 чалавек) [13, с. 128].

Навучанне мела акадэмічны характар, але ўзровень яго быў не вельмі высокі. Гэта было не па віне прафесара, а хутчэй па віне “акадэмікаў”

(вучняў), якія не былі падрыхтаваны для гэтай ролі [6, с. 389]. Частка адказнасці ляжыць і на фундатары, які спачатку загарэўся новай справай, а потым, знаходзячыся ў цяжкім фінансавым становішчы, не выдзяляў столькі грошай, колькі патрабавалася на дзейнасць гэтай установы. Незадавальненне Жылібера выклікала сталаванне і адзенне вучняў. На адзенне выдавалася толькі 40-50 злотых на чалавека ў год. “Гэтая сума такая малая, – пісаў Жылібер А. Тызенгаўзу ў 1779 г., – што дзеці праз паўгода амаль голяы ходзяць, не маюць ні ботаў, ні кашулі” [6, с. 392].

Нагледзячы на розныя цяжкасці, каралеўская медыцынская школа ў Гродне выхавала ў, паміж іншымі, і знакамітых вучоных, такіх як Андрэй Матушэвіч, які стаў прафесарам пасля пераносу школы ў Вільню, і Юзэф Ясінікі – аўтар вядомай кніжкі “Антрапалогія – аб фізічных і маральных здольнасцях чалавека”, якая была выдадзена ў 1818 г.

Пры акадэміі дзейнічалі таксама шпіталь на 60 ложкаў, анатамічны музей, кабінет прыродазнаўства, аптэка, бібліятэка, заалагічны парк і асаблівы гонар – батанічны сад, які ў 1778 г. налічваў 1500 відаў экзатычных раслін [14, с. 32]. Сучаснікі адзначалі, што Гродзенскі батанічны сад па разнастайнасці, рэдкасці і колькасці відаў раслін не саступаў лепшым садам Еўропы. Калекцыя камплектавалася з раслінаў, якія прысылаліся па абмену з батанічных садоў Страсбурга і Эдынбурга, некаторыя расліны былі падараваныя вядомымі батанікамі. У 1781 г. медыцынская школа была пераведзена ў Вільню, дзе на яе базе быў створаны медыцынскі факультэт універсітэта.

Ж.Э. Жылібер не толькі вёў падрыхтоўку медыкаў. Ён склаў і падаў А. Тызенгаўзу свае заўвагі наконт заснавання і дзейнасці земляробчай школы ў Гродне. Прафесар падкрэсліваў, што земляробства – гэта навука, і таму яе трэба дасканала ведаць, у першую чаргу, трэба вучыць людзей разбірацца ў якасці глебы, пародах жывёлы, гатунках збожжа [3, D-3/XVI, арк. 43]. Для забеспячэння фабрык уласнай сыравінай ён прапаноўваў вырошчваць на тэрыторыі Княства ўсё неабходныя расліны: шафран, тытунь і трыццаць розных траў, прызначаных для фарбавання тканіны.

Ж.Э. Жылібер актыўна займаўся і навуковай працай, вынікам якой стала выданне шматтомнай “Флоры Літвы”. Першыя тры тамы гэтай працы былі надрукаваны ў гродзенскай друкарні, якую ў 1775 г. арганізаваў таксама А. Тызенгаўз. Гродзенская друкарня была створана на аснове Віленскай акадэмічнай друкарні, перавезенай надворным падскарбіем у Гродна

пасля скасавання ў Рэчы Паспалітай ордэна езуітаў (1773 г.). Акрамя навуковай літаратуры, у ёй выдаваліся падручнікі, духоўныя кнігі, стараславянскія, польскія і лацінскія малітоўнікі, “Гаспадарчы каляндар”, а таксама першае ў Беларусі перыядычнае выданне – “Gazeta Grodziecka”* (1776–1783). У 1776–1796 гг. Гродзенская друкарня выдала каля 100 кніг на польскай, лацінскай, царкоўнаславянскай, французскай, нямецкай, яўрэйскай мовах. Большасць выданняў складалі матэрыялы сесій сеймаў Рэчы Паспалітай і Трыбунала ВКЛ, выпускалася шмат навуковай літаратуры, мастацкія творы Вальтэра, Мальера і інш. У 1793 г. тут была надрукавана лістоўка з вершамі Я. Ясінскага “Аб сталасці”, накіраваная супраць захопніцкіх памкненняў Расіі. У сярэдзіне 1790-ых гадоў Гродзенская друкарня спыніла сваю дзейнасць, яе абсталяванне паводле загаду віленскага біскупа І. Касакоўскага было перададзена Віленскай каталіцкай епархіі [13, с. 126–127].

А. Тызенгаўз выступаў і як мецэнат мастацтва. Для надання вагі сваім пачыненням і проста як дасведчаны і высокаадукаваны чалавек, ён вёў перапіску са знакамітым французскім асветнікам і філосафам Ж.-Ж. Русо. Двор А. Тызенгаўза ў Гродне быў рэзідэнцыяй адміністрацыі каралеўскіх эканомій у ВКЛ і, адпаведна, цэнтрам палітычнага жыцця, культуры і мастацтва.

А. Тызенгаўз стварыў у Гродне свой тэатр. Біёграфы А. Тызенгаўза пісалі, што тэатру належала яго душа. Цікава, што першыя звесткі пра А. Тызенгаўза былі змешчаны на тэатральнай афішы школьнага спектакля ў Вільні ў 1747 г., падчас яго вучобы ў езуіцкім калегіуме [6, с. 57].

У створаным А. Тызенгаўзам гродзенскім тэатры працавалі замежныя артысты, балетмайстры, музыканты, спевакі і харэографы. Для падрыхтоўкі ўласных артыстаў з ліку прыгонных сялян па ініцыятыве гродзенскага староства была адкрыта тэатральная школа. У школе вучыліся дзеці прыгонных сялян і мяшчан, якіх адбіралі пры наяўнасці ў іх музычных здольнасцяў. Былі створаны тры класы, дзе вучні вучыліся іграць на скрыпцы, альце, віяланчэлі, кантрабасе, віэле, флейце, габой, кларнеце, фагоце, валторне, трубе, клавікордах. Праграма навучання ў школе ўключала таксама танец, спевы, нотную граматы, тэорыю музыкі і кампазіцыю. Выкладаліся і агульнаадукацыйныя прадметы — пісьмо, арыфметыка, французская і італьянская мовы, рукадзелле, а таксама этыкет. Кіраўніком школы быў

* “Гродзенская газета”

скрыпач і капельмайстар Л. Сітанскі, сярод педагогаў – італьянцы: кампазітар К. Аббатэ, харэографы Г. Пецінеці, К.А. Марэлі, а таксама польскія і беларускія музыканты. Выхаванцы гэтай школы – артысты балета Е. Валінскі, Д. Пякарская-Сітанская, М. Рымінскі – пазней праславіліся ў польскім тэатры [7, с. 322]. У сувязі са звальненнем у 1780 г. А. Тызенгаўза з усіх пасадаў тэатральная школа была пераведзена ў яго асабістае ўладанне Паставы, дзе праіснавала да 1785 г. У пастаўскі перыяд тэатральнай школы А. Тызенгаўза тут рыхтавалі пераважна танцораў, а таксама вакалістаў і інструменталістаў.

Можна пагадзіцца з гісторыкамі, якія лічылі, што ў стаўленні да тэатра найбольш ярка праявіліся асветніцкія ідэі рэфарматара. У тэатры ён бачыў не крыніцу прыбыткаў, а сродак асветы, інструмент выпраўлення норваў і ўсталявання роднай мовы. Такія думкі пра выхаваўчую ролю тэатра былі сугучнымі палажэнням французскіх асветнікаў, асабліва Д. Дэідра. Але пры гэтым А. Тызенгаўз лічыў, што тэатр існуе толькі для прывілеяванай часткі грамадства, а не для мяшчан, рамеснікаў і неадукаваных сялян. Таму тэатр А. Тызенгаўза не стаў агульнадаступным і агульнанацыянальным. Тэатр працаваў у Гродне ў 1769–1780 гг.

Неабходна заўважыць, што ўсе пералічаныя пераўтварэнні, асабліва культурныя, маглі адбыцца толькі пры адпаведным грамадскім клімаце горада, у якім па-ранейшаму існавала традыцыйная талерантнасць. Нагадаем, што значную колькасць насельніцтва горада складалі замежныя майстры і рабочыя, якія па веравызнанню ў большасці былі пратэстантамі.

Як адзначалі даследчыкі жыцця надворнага падскарбія, энергічная дзейнасць А. Тызенгаўза была рознабаковай, але падобнай на феерверк, які хутка заканчваецца.

Стварэнне вялікай колькасці мануфактур у кароткі тэрмін патрабавала значных фінансавых сродкаў. 10-мільённы крэдыт, які Станіслаў Аўгуст узяў у Галандскім банку, хутка скончыўся, а мануфактуры патрабавалі капіталу не толькі пры заснаванні, але і на працягу ўсяго свайго існавання. Аграрная рэформа ў каралеўскіх сталовых эканоміях ВКЛ дазволіла павялічыць даходы скарбу за 1764–1770 гг. не менш, чым у тры разы [15, с. 309]. Таму на першым часе прадпрыемствы мелі магчымасць штогод атрымоўваць субсідыі са скарбу ВКЛ пад вельмі невялікія працэнты — 3% гадавых. Так, С. Касцялкоўскі сцвярджаў, што за 1770–1777 гг. мануфактурам было выдадзена субсідый на суму 1 450 582 польскіх злотых. Сума 3% ад яе

склала 144068 злотых, а фабрыкі на працягу гэтага часу далі даход 143859 польскіх злотых [6, с. 277]. Такім чынам, відавочна, што прыбытак ад мануфактур не мог пакрыць нават працэнтаў ад узятых пазыкаў.

Усё гэта так, але выяўленыя намі дакументы паказваюць, што агульная сума, якую ўзяў А. Тызенгаўз для сваіх новаўвядзенняў, была яшчэ значна большай. Калі да 1770 г. большая частка даходаў з эканомій трапляла ў каралеўскі скарб, то з 1771 г. яна пачала заставацца ў распараджэнні надворнага падскарбія. Напрыклад, калі ў 1767 г. з агульнай сумы даходу ў 2232893 злотых А. Тызенгаўз пакінуў 382563 злотых, то ў 1771 г. пасля выдання каралеўскага універсала аб стварэнні мануфактур у ВКЛ, з прыбытку ў 3155936 злотых на патрэбы генеральнага адміністратара ўжо паступіла сума ў 2133252 злотых [16, III/279, арк. 36].

А ўвогуле з даходу сталовых эканомій за перыяд з 1770 па 1777 г. сума грошай, якая засталася ў распараджэнні надворнага падскарбія (10683511 злотых) нават перавышала тую, якая трапіла ў каралеўскі скарб (8715500 злотых). Відавочна, што пераўтварэнні А. Тызенгаўза фінансаваліся не столькі за кошт замежнага крэдыту, колькі за кошт унутраных рэзерваў, галоўным з якіх стала сельская гаспадарка каралеўскіх сталовых эканомій.

Сітуацыя, якая ўтварылася, на думку многіх даследчыкаў, не была нечаканай і яе можна было прадбачыць. Але А. Тызенгаўз гэтага не зрабіў, а разам з тым дапусціў у сваёй дзейнасці па стварэнні мануфактур шэраг памылак і промахаў:

Па-першае, была створана занадта вялікая колькасць разнастайных фабрык, якія будаваліся спехам. Гэта было зусім не варта рабіць да таго часу, пакуль раней збудаваныя мануфактуры цвёрда не сталі на ногі. Адно з абвінавачванняў у адносіх да А. Тызенгаўза на пачатку 80-ых г. XVIII ст. датычыла якраз размаху арганізаванага ім будаўніцтва. Шмат якіх з закладзеных будынкаў, так і не былі дабудаваны з прычыны недахопу фінансаў і хутка пачалі руйнавацца [16, III/279, арк. 8]. Такім чынам, грошы аказаліся, па сутнасці, выкінутымі на вецер.

Па-другое, будаўніцтва ўсіх прадпрыемстваў вялося на пазычаныя грошы, пры гэтым карыстанне крэдытамі было вельмі смелае, нават безадказнае. Сродкі крэдыту выдаткоўваліся не толькі на будаўніцтва непасрэдна мануфактур, з якіх потым разлічвалі атрымаць прыбытак для пагашэння крэдыту, але і на стварэнне розных устаноў навучальнага і культурнага

характару, якія ў прынцыпе не маглі даць прыбытку, а для нармальнага функцыянавання патрабавалі далейшых датацый.

Па-трэцяе, аснову асартыменту мануфактурных тавараў складалі прадметы раскошы, якія каштавалі часам даражэй за імпортныя з-за высокіх цэнаў на замежную сыравіну і высокія памеры аплаты працы іншаземных майстроў. Нечуваная рэч, але для забеспячэння належнай сыравінай ювелірнай і залататкацкай мануфактур па вялікіх коштах за мяжой купляліся залатыя і срэбныя манеты. З іх пасля пераплаўкі рабіліся галуны, залатыя і срэбныя ніці, якія, зразумела, былі вельмі дарагія, неканкурэнтназдольныя і не знаходзілі попыту ў краіне.

Па-чацвёртае, няправільная арганізацыя працы на прадпрыемствах, калі замежным майстрам плацілі не за колькасць і якасць прадукцыі, а за час, які яны былі на працы. Таму, хоць матэрыял на фабрыках меўся каштоўны, часта куплены за мяжой, тавары, якія з яго вырабляліся, былі не зусім якасныя. Гродзенскія вырабы спрабаваў прапагандаваць нават сам кароль Станіслаў Аўгуст, які, каб уласным прыкладам заахоціць мясцовае насельніцтва набываць прадукцыю у 1777 г. замовіў сабе капелюшы, але хутка пачаў скардзіцца, што яны дрэнна сядзяць на галаве, асабліва падчас язды конна [11, с. 34].

Натхнёныя каралеўскім прыкладам, кліентамі гродзенскіх мануфактур сталі прыдворныя дамы, але хутка і яны пачалі вяртаць купленыя ў Гродне тавары назад, дакараючы А. Тызенгаўзу, што выпускаць не якасную прадукцыю – гэта нават непатрыяцка.

Па-пятаяе, мануфактуры былі заснаваны на фактычна бясплатнай працы каралеўскіх сялян. Магчыма, гэта была своеасаблівая палітыка дзяржаўнага пратэжыянізму для прамысловасці, якая толькі нараджалася, паколькі такая палітыка выяўляецца не толькі ў падтрымцы самой ідэі тэхнічнага прагрэсу, наданні розных прывілеяў і льгот, але, у першую чаргу, у дзеяннях, якія забяспечваюць канкурэнтаздольнасць тавараў, што выпускаюцца ў краіне. На этапе станаўлення прамысловасці гэта магло быць дасягнута ў тым ліку і за кошт таннасці рабочай сілы.

Таякая з'ява не была вынаходніцтвам Рэчы Паспалітай. У Прусіі і Аўстрыі з гэтай мэтай у якасці рабочых на фабрыкі пасылалі жаўнераў і нават выкарыстоўвалі працу дзяцей [17, с. 84]. Палітыка дзяржаўнага пратэжыянізму для станаўлення ўласнай прамысловасці актыўна выкарыстоўвалася ў Англіі, Францыі, ЗША.

Аднак, не маючы ніякіх асабістых стымуляў (ні фінансавых, ні падаткавых), каралеўскія сяляне, якія працавалі на гродзенскіх мануфактурах, абсалютна не былі зацікаўленымі ў выніках сваёй працы, што таксама адмоўна адбівалася на якасці прадукцыі.

Па-шостае, не садзейнічала росту зацікаўленасці і навучанне сялянскіх дзяцей (300 хлопчыкаў і 100 дзяўчынак), якія павінны былі папоўніць шэрагі мясцовых рамеснікаў. Сяляне Гродзенскай эканоміі ў сваіх супліках скардзіліся каралю, што іх па загаду надворнага падскарбія “на некалькі дзён да фабрык выпраўляюць” і па гаспадарцы “няма дапамогі, бо сыноў і дачок да фабрык забіраюць” [16, III/191, арк. 25–26]. Скаргі былі выкліканы тым, што дзяцей забіралі з дому без згоды бацькоў, “аддавалі пад уладу чужаземцаў, якія прыставілі іх да работы незвычайнай, невядомай і ўдвая цяжэйшай” [1, с. 249].

Па-сёмае, недастатковая арганізацыя сістэмы збыту фабрычных вырабаў. Як было адзначана, большасць тавараў мануфактур складалі прадметы раскошы, а вузкасць мясцовых рынкаў і суадносіны грамадскіх сіл, калі большасць насельніцтва была бедная, не садзейнічалі хуткай рэалізацыі гэтых рэчаў. Вытворчасць не абапіралася на натуральныя патрэбы, і гэтую прычыну С. Касцялкоўскі лічыў найважнейшай у перспектыўнасці работы мануфактур [6, с. 284].

На гэтую важную памылку ўказвалі А. Тызенгаўзу і прадстаўнікі мануфактур, якія 28 снежня 1779 г. накіравалі яму адмысловы Мемарыял. Там, у прыватнасці, адзначалася, што неабходна грунтоўна клапаціцца пра продаж тавараў, паколькі без гэтага “ніводная фабрыка доўга ўтрымацца не здолее” [3, D-3/XVI, арк. 52]. У якасці бліжэйшых і лепшых рынкаў збыту ў Мемарыяле называліся Курляндскае княства і Семігалія.

Такім чынам, тызенгаўзаўскія мануфактуры не былі ў стане забяспечыць рэнтабельнасць вытворчасці. Яны не толькі не прыносілі прыбытку, але нават не былі самадастатковымі, а існаваць маглі толькі дзякуючы дадатковаму фінансаванню, сродкі для якога чэрпаліся з розных крыніц, у першую чаргу з сельскай гаспадаркі каралеўскіх эканомій, што не спрыяла яе развіццю, а, наадварот, паскарала разбурэнне.

Памылкі Тызенгаўза ў арганізацыі і вядзенні вытворчасці ўжо тады былі відавочнымі для спецыялістаў. Так, прускі кароль Фрыдрых II, які падтрымліваў прамысловасць у сваёй краіне, быў вельмі зацікаўлены мануфактурнай дзейнасцю А. Тызенгаўза ў Гродне, але як толькі зразумеў іх

“негандлёвы характар”, адразу страціў усялякую цікавасць [11, с. 34].

Як ужо адзначалася, вялікія сродкі неабходны былі і для стварэння навучальных і культурных устаноў, утрымання шпіталя, аптэкі, батанічнага сада, друкарні і г.д. У выніку атрымалася так, што надворны падскарбі літоўскі, які абяцаў фінансавую падтрымку каралю і папаўненне скарбу, сам патрабаваў для сваіх пераўтварэнняў значных капіталаў.

Даследчык унутранай гісторыі Польшчы другой паловы XVIII ст. польскі гісторык Т. Корзан лічыў сябе абавязаным напісаць пра дзейнасць А. Тызенгаўза з мэтай, каб прыкладу з гэтай асобы “ніхто ніколі не браў” [1, с. 245]. Назваўшы планы падскарбія “цудоўнымі і патрыятычнымі”, Т. Корзан пры гэтым сцвярджаў, што брацца за выкананне падобных праектаў з такімі інтэлектуальнымі рэсурсамі, якімі валодаў А. Тызенгаўз, было вельмі рызыкаўна (аўтар меў на ўвазе недахоп у рэфарматара спецыяльнай адукацыі і практычных навыкаў). Гісторык вылучыў унутраную прыроду прычыны заняпаду дзейнасці А. Тызенгаўза. Згодна з яго думкай, галоўная памылка рэфарматара заключалася ў тым, што ён выступаў у фабрычнай ролі не як міністр, а як непасрэдны прадпрымальнік і кіраўнік. У выніку неспраўдлівых мерапрыемстваў А. Тызенгаўза была створана вялікая колькасць розных мануфактур без забеспячэння іх матэрыяламі па даступных коштах, без адпаведных разлікаў, без тэхнічнага кантролю, з адной толькі крамай у Гродне для продажу разнастайнага асартыменту прамысловых тавараў. Такім чынам, паводле заўвагі даследчыка, выразы “геній” і “Антоній Тызенгаўз” не могуць спалучацца ў сцвярдзальным сэнсе [1, с. 253-257].

Бясспрэчна, А. Тызенгаўз быў неардынарнай асобай, аднак, напэўна, справядлівым будзе меркаванне, што для мануфактурнай галіны гаспадаркі, за стварэнне якой ён так смела ўзяўся, адных ініцыятывы і энтузіязму было недастаткова. Эканоміка развілася па сваіх законах і, у першую чаргу, патрабуе дакладных ведаў, якіх, трэба прызнаць, не было ў А. Тызенгаўза.

Жыццёвы шлях актыўнага грамадскага і гаспадарчага дзеяча закончыўся драматычна. У 1780 г. з розных прычынаў (у тым ліку і з-за непрыязнага стаўлення да Расіі і яе кіраўніцтва) А. Тызенгаўз быў пазбаўлены ўсіх дзяржаўных пасадаў. У дадатак супраць яго Скарбам быў распачаты доўгі судовы працэс.

Гледзячы на заняпад сваёй працы, А. Тызенгаўз псіхічна захварэў, але

быў вылечаны. Аднак душа яго не знаходзіла спакою, і 31 сакавіка 1785 г. Антоній Тызенгаўз пакінуў гэты свет.

Напрыканцы неабходна адзначыць, што, нягледзячы на ўсе крытычныя заўвагі адносна гаспадарчай і культурнай дзейнасці А. Тызенгаўза, якія выказваліся і яго сучаснікамі, і даследчыкамі, станоўчага ў яго працы на карысць Радзімы было таксама шмат. Чаго вартае толькі ўзвядзенне амаль на адзін узровень з прадпрыемствамі Англіі, Францыі і Чэхіі мануфактур, што былі створаны ў Гродне! Не ўсё атрымлівалася, была складаная знешне- і ўнутрыпалітычная абстаноўка, у краіне пераважала прыгонніцкая традыцыя. Але ж распаўсюджанне ў краіне ідэяў эпохі Асветніцтва звязана і з імем А. Тызенгаўза. Патрыятычна настроеная эліта ВКЛ, якая валодала наватарскім мысленнем і верыла ў вялікую ролю рэформаў, шмат зрабіла для эканамічнага, палітычнага і культурнага ўздыму Радзімы, усталявання больш шчыльных сувязяў з еўрапейскімі краінамі. Магчыма, самае галоўнае, што вынікае з аналізу грамадска-палітычнай і гаспадарчай дзейнасці А. Тызенгаўза, – гэта тое, што Вялікае княства Літоўскае зусім не было ў адсталасці, разгубленасці і заняпадзе, як тое сцвярджала савецкая і расійская гістарыяграфія. Краіна ішла наперад, у тым ліку і дзякуючы намаганням надворнага падскарбія ВКЛ Антонія Тызенгаўза.

Літаратура

1. Korzon T. Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764–1794). T. I. Kraków–Warszawa, 1897–1898.
2. Nowe wiadomości ekonomiczne i uczone albo Magazyn wszystkich nauk do szczęśliwego życia ludzkiego potrzebnych. T. I. Warszawa, 1758.
3. Галоўны архіў старажытных актаў у Варшаве (Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD), zes. Archiwum Tyzenhauzów.
4. Романовский Н. Т. Развитие мануфактурной промышленности в Белоруссии (вторая половина XVVIII – первая половина XIX в.). Мн., 1966.
5. Эканамічная гісторыя Беларусі /Пад рэд. В.І.Галубовіча. Мн., 1996.
6. Kościalkowski St. Antoni Tyzenhauz. Podskarbi Nadworny Litewski. T. I. Londyn, 1970.
7. Мысліцелі і асветнікі Беларусі: Энцыкл. даведнік. Мн., 1995.
8. Архітэктура Беларусі: Энцыкл. даведнік. Мн., 1993.
9. Гісторыя Беларускай ССР: У 5 тамах. Т. I. Мн., 1972.
10. Швед В. В., Госцеў А. П. Горадня. Аповяды з гісторыі горада (сярэдня 16 – канец 18 ст.). Гродна, 1997.

11. Kościalkowski St. Studia i szkice przygodne. Londyn. 1956.
12. Грузицкий Ю.Л. История развития денежно-кредитной системы Беларуси. Мн., 2002.
13. Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 тамах. Т. 3. Мінск, 1996.
14. Майсяёнак А., Мілінкевіч А. Навацыі еўрапейскай медычнай адукацыі ў гродзенскай медычнай школе (канец XVIII ст.) //Беларусіка. Кн. 3: Нацыянальныя і рэгіянальныя культуры, іх узасмадзяненне. Мн., 1994.
15. Kula W. Szkice o manufakturach w Polsce XVIII wieku. Warszawa, 1956.
16. AGAD, zes. Archiwum Kameralne.
17. Baszkiewicz J. Władza /Pod red. A. Mączaka. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1999.

Ларыса Храмянкова

Глябовічы

Асоба і гісторыя... Пэўна, ніхто ўжо не будзе спрачацца, што асоба адыгрывае значную ролю ў гісторыі. А ці добра ведаем мы лёс тых асоб, якія ўплывалі на гістарычныя шляхі нашай Бацькаўшчыны ў розныя часы?

У гэтым артыкуле гаворка пойдзе пра бліскучы род Глябовічаў, прадстаўнікі якога ў розныя часы адыгрывалі значную ролю ў гісторыі ВКЛ і Рэчы Паспалітай.

Калі гаварыць пра гісторыяграфію гэтага роду – яна пакуль што распрацавана недастаткова. Таму звесткі пра некаторых яго прадстаўнікоў нагадваюць “гэлеграфны” стыль.

Даследчыкі лічаць, што род Глябовічаў пачынаецца ад Глеба Вяжэвіча з XV ст. Ён быў ваяводам смаленскім і дарагабужскім. Пасля яго смерці засталася ўдава Ганна Мілохна Рачкоўна. Вядомы польскі даследчык шляхецкіх родаў А. Банецкі піша: “Можа, таго Глеба былі сынамі Юрый, Станіслаў і Пётр, якія займалі высокія пасады” (А. Boniecki. Herbarz Polski. Część 1. Warszawa, 1904. Т. VII. S. 71). Герб рода Глябовічаў – “Ляліва”. Ёсць архіўныя звесткі пра тое, што Пётр Глябовіч у 1511—1522 гг. быў намеснікам крэўскім. Станіслаў Глябовіч у 1494 г. быў старостам мерацкім і маршалкам, у 1495 – намеснікам віцебскім, у 1502 г. – ваяводам полацкім. Цікава адзначыць, што ён у 1492 годзе ездзіў у Маскву ў якасці пасла, каб паведаміць пра смерць Казіміра. Даследчыкі лічаць, што памёр Станіслаў Глябовіч у 1513 годзе. Старэйшы сын Глеба Юрый у 1492—1499 гг. займаў пасаду намесніка смаленскага, у 1500 г. быў намеснікам аршанскім і абалецкім (обальскім). У 1503—1508 гг. ён намеснік віцебскі, а ў 1508—1514 гг. ён стаў ваяводам смаленскім. У 1514 годзе Юрый Глябовіч атрымаў староства мерацкае, а ў 1518 – ваўкавыскае. У 1506 годзе Юрый Глябовіч разам з Іванам Сапегам і Іванам Федаровічам, канюшым смаленскім, былі з пасольскай місіяй у Васілія Іванавіча, вялікага князя маскоўскага. Справа ішла аб рабаванні межавых зямель і гандляроў. У вырашэнні гэтых пытанняў Глябовіч быў зацікаўлены асабіста, таму што вынішчэнню падвяргалася яго маёмасць. Улічваючы гэтыя абставіны, у 1508 годзе кароль Жыгімонт

даў яму ў якасці кампенсацыі Клевіцы. Пра Юрыя Глябовіча ёсць звесткі яшчэ ў 1520 годзе, а ў дакуменце ад 1524 года ён узгадваецца ўжо як нябожчык.

Фамільныя ўладанні Глябовічаў знаходзіліся ў мінскім ваяводстве, каля Ігумена, над ракой Пціч, у мазырскім і навагрудскім паветах. Акрамя Клевіц, дадзеных каралём, Глябовіч валодаў яшчэ Травінам, які набылі ў яго пазней Сапегі.

У Юрыя Глябовіча былі два сыны, Мікалай і Ян, ды яшчэ дачка. Мікалай Глябовіч удзельнічаў у бітве 1500 г., пра якую Ёсвалад Ігнатоўскі пісаў так: “...Праходзіць нейкі час і ў адной са сваіх грамат Аляксандр (Ягайлавіч) не назваў Івана III гаспадаром усяе Русі. Тады, абураны парушэннем сваіх імперыялістычных правоў, маскоўскі самаўладца Іван III прыслаў Аляксандру “складную грамату”, абвешчаючы яму вайну. І прыпыненая вайна пачалася ў 1500 годзе з новаю сілаю. Каманду над літоўска-беларускім войскам меў князь Канстанцін Астрожскі. У чэрвені адбылася страшэнная бітва недалёка ад горада Дарагабужа. Маскоўскім войскам тады камандаваў добры знаўца ваеннай справы Даніла Холмскі. Каля 8 тысяч народу паклалі свае галовы ў гэтай бітве. Літоўска-беларускія войскі былі разбіты, кінуліся наўцёкі, а ваявода князь Астрожскі папаў у Маскоўскі палон”. (У. Ігнатоўскі. Кароткі нарыс гісторыі Беларусі. Мн., 1991. С. 95). Разам з ім трапілі ў палон Мікалай Глябовіч, Мікалай Зяновіч, Літавор Храптовіч, Рыгор Осцік. У 1513 г. зноў распачаліся ваенныя дзеянні. Вялікія бітвы адбыліся каля Смаленска і Оршы. Мікалай, які вярнуўся на Радзіму, папрасіў бацьку даручыць яму кіраванне ўзброенымі людзьмі. Вядома, што Мікалай Глябовіч у 1512 годзе быў старостам драгіцкім, а ў 1514 годзе ўзгадваўся ўжо як нябожчык. Аб Мікалаю Юравічу Глябовічу ўспамінае ў сваёй “Хроніцы...” гісторык XVI ст. Мацей Стрыйкоўскі.

Другі сын Юрыя Глябовіча, Ян, нарадзіўся каля 1480 года. Ён дасягнуў значных дзяржаўных пасадаў. У 1516 годзе ён – каралеўскі маршалак. Глябовіч належыў да прыхільнікаў двара і быў давераным каралевы Боны. У 1522 годзе ён падтрымаў Жыгімонта Аўгуста пры ўзвядзенні яго на трон ВКЛ. У 1527 годзе аб Яну Юравічу гаворыцца як аб старосце мсціслаўскім і радашкоўскім. У 1529 годзе Глябовіч быў у ліку камісараў, якія разам з польскімі прадстаўнікамі ўдакладнялі мяжу паміж ВКЛ і інкарпараванымі ў Карону землямі Мазоўша. У гэтым годзе ён – ваявода віцебскі, а ў 1530 годзе ўзгадваецца як пісар літоўскі. У 1532 годзе па загаду каралевы Боны ён

становіцца ваяводам полацкім. Ян Юравіч таксама прымаў удзел у многіх ваенных дзеяннях. У 1528 годзе пастановай Віленскага сейма на 10 год быў зацверджаны попіс войска ВКЛ “... Ян Казимир, кароль, ... рачыл ... установіти оборону земскую, под которым обычаем маюць панове рада, княжата и панята и вся шляхта ў Великом князстве Литовском ку службе земской завжды готовою быти ... Пан Ян Юрьевич Глебович со всих имений своих маеть ставити сто сорок осм коней. А кроме того с имений паней его маеть ставено быти осмдесять осм коней”. (“Акты, издаваемые Виленской комиссией для разбора древних актов”. 1897 г.).

Ян Юравіч прымаў удзел у вайне з Маскоўскай дзяржавай у 1534—36 гадах. Перад пачаткам ваенных спраў дасылаў з Полацка даведкі пра падзеі ў Маскоўскай дзяржаве. Улетку 1535 г. Глябовіч разам з Янам Радзівілам і Юрыем, князем Слуцкім, кіравалі адной з трох армій ВКЛ. Яны павінны былі пад Полацкам падтрымаць дзеянні галоўнай арміі. Але прадухіліць страту Себежа не змаглі. У лютым 1536 г. гетман Неміровіч разам з Глябовічам спрабавалі вярнуць Себеж, але няўдала.

У снежні 1536 г. на чале пасольскай дэлегацыі княства Глябовіч накіраваўся ў Маскву. У Маскве пасольства апынулася 11 студзеня 1537 г. Аднак пасольству не ўдалося заключыць цвёрдага міру са зваротам страчанага ў 1514 г. у Смаленску. Дамовіліся аб замірэнні на 5 гадоў. Пры гэтым за ВКЛ заставаўся Гомель, а за Маскоўскай дзяржавай – Себеж.

У 1542 годзе Ян Юравіч Глябовіч зноў накіраваўся ў Маскву ў якасці пасла. Ён вырашыў пытанне аб працягу замірэння яшчэ на 7 гадоў. Па звароце Глябовіч атрымаў староствы бабруйскае і барысаўскае. Пасля смерці Альбрэхта Гаштольда ў 1542 годзе стаў ваяводам віленскім. Ян Юравіч бярэ шлюб з Ганнай Фёдараўнай Заслаўскай. Адны крыніцы адносяць гэтую падзею да 1537 года, іншыя – да сярэдзіны 40-ых гадоў XVI ст. Такім чынам, Заслаўе пераходзіць да роду Глябовічаў як пасаг князёўны Заслаўскай.

У 1546 годзе Ян Юравіч Глябовіч заняў высокую пасаду канцлера літоўскага. Спалучэнне пасады віленскага ваяводы і канцлера было традыцыйным.

У апошнія гады яго жыцця абвастрылася барацьба паміж рознымі групамі па пытанню аб’яднання Вялікага княства Літоўскага з Польшчай. Трэба сказаць, што пазіцыі Яна Юравіча па гэтаму пытанню мяняліся. Калі на пачатку саракавых гадоў XVI ст. ён выступаў за больш цесныя стасункі

з Каронай, то пазней яго погляды памяняліся. Цікава, што некаторыя сучасныя польскія даследчыкі нават інкрымінауюць Яну Юравічу пераход да сепаратызму.

Памёр Ян Юравіч 23 красавіка 1549 года.

Сын Яна Юравіча, Ян Янавіч Глябовіч, таксама дасягнуў высокіх пасады дзяржаве. Яму было ўсяго 5 гадоў, калі памёр бацька. Але ж яго маці, Ганна Фёдараўна, відаць, сур’ёзна займалася выхаваннем сына. У 1560 годзе яна накіравала сына да каралеўскага двара, дзе малады Глябовіч прабываў паўтара года. У 1563 годзе ён прыехаў у Полацк. Ішла Лівонская вайна, і горад знаходзіўся ў эпіцэнтры баявых дзеянняў. Дзевятнаццацігадовы Ян Глябовіч адразу прыняў “баявое хрышчэнне”. У той час вялікія сілы Маскоўскай дзяржавы аблажылі горад, у якім не было дастаткова колькасці абаронцаў. “Некаторыя абаронцы прапанавалі спаліць Запалоцце, а бараніцца на Вялікім Пасадзе, бо былі ўжо вялікія страты. Але Ян Глябовіч лічыў, што на Запалоцці трэба застацца, каб бараніць горад з таго боку. Так і зрабілі. Людзей падзялілі на тры часткі. Ян Глябовіч застаўся ў Запалоцці. 4 лютага Ян Глябовіч, Пётр Дарагастайскі і Залескі выехалі з горада і паміж рвамі сустрэлі маскоўскі старажавы атрад, уступілі у бойку. Відаць, гэта быў адзін з першых баёў Глябовіча”.

8 лютага маскоўскае войска пачало абстрэльваць Вялікі Пасад, які мужна бараніўся пад камандай Вярхленскага. Ад абстрэлу загарэўся прыгарад. Але Вярхленскі працягваў абарону горада, яму дапамагалі людзі з Дзядзінца і Запалоцця. Трымаліся ўсю ноч. Зранку абаронцы Полацка здолелі дамовіцца з Маскоўскімі заваёўнікамі аб двухдзённым замірэнні. Праз два дні, 11 лютага, маскоўскае войска падпаліла замак. Абаронцаў горада, у тым ліку ваяводу Полацкага і Яна Глябовіча, узялі ў палон. Глябовіч быў дастаўлены ў Маскву, але і знаходзячыся ў палоне, імкнуўся служыць сваёй Айчыне. Маскоўскі князь Іван Жахлівы загадаў пасадыць вязня ў турму. На Глябовіча надзелі аковы і ланцугі. У 1565 г. Ян Янавіч выпадкова даведаўся, што зноў маскоўскі князь збірае вялікае войска. Ён здолеў накіраваць нейкага баярскага сына ў Літву з лістом, але гэты пасланец быў захоплены.

Глябовіча пыталі, ці ён пісаў гэты ліст. На што ён адказаў: “Хто не марыць быць вольным, а сваёй Бацькаўшчыне, дзе нарадзіўся, не жадае добра?”. Усё гэта распавялі Івану IV. Ён адказаў: “Калі б вы былі такімі адданымі, як ён! Вы ўсе тут здраджваеце мне, а ён, вязень, аб Радзіме думае”.

На пытанне аб тым, як пакараць Глябовіча, Іван IV адказаў, што караць яго няма за што. Але ж ахоўваць трэба лепш, каб другі раз такога не здарылася.

Была спроба атруціць Яна Янавіча. Вырасылі даць яму страву з атрутай. Але чалавек, што прыносіў ежу, папярэдзіў яго, а потым прынёс нават нейкія лекі.

Неўзабаве да маскоўскага князя прыехаў баярын Іван Казлоў з рознымі навінамі. Адно з паведамленняў датычыла таго, што ёсць магчымасць весці перамовы за польскі трон. Гэта магло адбыцца, калі кароль памрэ, не пакінуўшы нашчадкаў. Казлоў раіў выпусціць вязняў. Гэтым, як ён лічыў, магчыма забіць двух зайцоў – паказаць усім, што маскоўскі князь шкадуе сваіх падданных, а па-другое, хто выйдзе з турмы, будзе служыць потым князю ці яго сыну (у выпадку атрымання польскай кароны).

Ян Глябовіч быў вызвалены. Ён выехаў з Масквы 18 верасня 1565 года. 28 верасня быў ужо ў сваім замку ў Дуброўне. Затым ён адправіўся да караля, каб распавесці пра усё, што ведаў з палону. (Herby Rycerstwa Polskiego. Przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane. W r. 1584. Kraków, 1858. S. 843—844).

Ян Янавіч пачаў актыўна займацца дзяржаўнымі справамі. У 1572 г. ён кашталян мінскі, у 1575 г. – староста анікштанскі, у 1576 г. – радашкоўскі. У 1585 г. Ян Янавіч – кашталян троцкі, падскарбі і староста ўпіцкі. А ў 1586 г. стаў ваяводам троцкім. Ён прымаў удзел у важных дзяржаўных справах. Нагадаем, што калі адбывалася абранне караля Стэфана Баторыя, прадстаўнікі ВКЛ былі пакрыўджаны тым, што палякі абралі караля без згоды з імі. Ян Янавіч Глябовіч знаходзіўся ў складзе пасольства, якое было накіравана ў Кракаў для сустрэчы са Стэфанам Баторыем. Літоўскае пасольства хацела нагадаць палякам, што згодна з Люблінскай вуніяй, абодва народы павінны раіцца адзін з адным і прымаць рашэнні разам. З правай выступіў Ян Глябовіч. Разам з ім у склад пасольства ўваходзілі Ян Хадкевіч, Яўстафій Валовіч, Ян Кішка і іншыя. Відаць, такім чынам планавалася падкрэсліць роўнасць Вялікага княства з Каронай.

Панаванне Баторыя не было спакойным. У 1578 г. вайна зноў прыйшла на землі Беларусі. Кароль вырашыў рухаць войскі на Полацк, які амаль 16 гадоў таму захапіў маскоўскі князь. У Дзісне Стэфан Баторый правёў агляд свайго войска. Там жа былі і коннікі Яна Глябовіча.

Маскоўскі князь, тым часам знаходзячыся ў Пскове, даведаўся аб аблозе

Полацка і накіраваў на падмогу частку свайго войска пад начальствам Барыса Шэйна і Фёдара Шарамецева. Але яны не маглі прайсці ў Полацк, спыніліся ў Сокале і рабілі набегі. Супраць іх кароль накіраваў Крыштофа Радзівіла з некалькімі атрадамі, у тым ліку і кашталяна Мінска Яна Глябовіча. Стэфан Баторый здолеў вярнуць Полацк. Такім чынам, Яну Глябовічу давялося перажыць у Полацку і гора паражэння, і радасць перамогі.

Па веравызнанню Ян Янавіч Глябовіч быў кальвіністам. Пакуль што вельмі складана гаварыць, калі ён стаў кальвіністам і ці быў ім усё жыццё. Адзначым, што пратэстанцкі рух у ВКЛ, і ў прыватнасці на землях Беларусі, быў даволі пашыраны. Многія буйныя магнаты захапляліся вучэннем Кальвіна і Лютэра.

Яна Глябовіча можна аднесці да выдатных дзеячоў часу Адраджэння. “Чалавек павінен быць вольным і рабіць усё дзеля шчасця сваёй Айчыны”, – гэты дэвіз быў пакладзены ў аснову ўсёй яго дзейнасці.

Ян Глябовіч падзяляў ідэі і падтрымліваў матэрыяльна дзейнасць многіх вучоных і мысліцеляў. У Заслаўі, якое належала Глябовічу, у пачатку 70-ых гадоў XVI ст. жыў Сымон Будны. Менш вядомага сувязі Яна Глябовіча з Андрэем Воланам.

Андрэй Волан (1530—1610), выдатны філосаф і мысліцель XVI ст., выражаў інтарэсы той часткі шляхты, якая ставіла мэтай рэфармаванне органаў дзяржаўнай улады, паляпшэнне заканадаўства, дасягненне гарантый для розных саслоўяў і эканамічнага развіцця. Мэта ўсякага грамадства, лічыў Волан, заключаецца ў тым, каб людзі, пазбаўлены ад грамадзянскага разладу і вольныя ад страху, маглі весці мірнае і спакойнае жыццё. Свабода – цэнтральнае паняцце сацыяльна-палітычнага вучэння Волана (як не ўспомніць тут словы Яна Янавіча Глябовіча ў маскоўскім палоне!).

Неабходнай умовай ідэальнага грамадства Волан лічыў згоду паміж саслоўямі. У той жа час ён прызнаваў справядлівай існуючую сацыяльную няроўнасць, прывілеі шляхты, але гаварыў і пра важнасць ніжэйшых саслоўяў. Злом, на думку Волана, з’яўляецца самавольства феодалаў. І адным з важнейшых палажэнняў вучэння Волана было палажэнне аб верхавенстве законаў. “Закон – валадар грамадства і караля”. Кальвініст па веравызнанню, ён крытыкаваў Кальвіна за нецярпімасць да іншадумства.

Андрэй Волан амаль увесь 1583 год аддаў новай працы, якая павінна была стаць адказам на два абвінавачвання лісты знакамітага езуіцкага вучо-

нага Пятра Скаргі. Галоўным натхніцелем гэтай працы Волана быў Ян Янавіч Глябовіч, у той час кашталян мінскі і падскарбі земскі літоўскі. У прадмове да кнігі Волан заахвочвае Глябовіча і далей абараняець ідэі Рэфармацыі, услаўляе яго грамадскую і асветніцкую дзейнасць і просіць Бога аб пасланні добра сынам Глябовіча Яну, Мікалаю і Юрыю. Прадмова гэтая датавана 28 лістапада 1583 г. У 1584 годзе праца пад назвай “*Libri Quinque. Contra Scargae Jesuitae septem missae ...columnas*” (“Андрэя Волана пяць кніг супраць Скаргі езуіта Віленскага. Письмы пра сем калонаў веры і дванаццаць мастацтваў кальвінскіх”) была закончана. Глябовіч узяў на сябе яе выданне і надрукаваў у Вільні. У кнізе Волан называе Яна Янавіча сваім і вучоных людзей мецэнатам, шчодрым апекуном, тытуле яго баронам на Дуброўне, панам на Іллі і Заслаўі. Існаванне ў Заслаўі паперні, друкарні, кальвінскага збору і кальвінскай навучальнай установы – невыпадковыя з’явы. Гэта быў сапраўдны асяродак асветы.

І яшчэ адна цікавая і важная акалічнасць для таго, каб зразумець светапогляд Яна Янавіча Глябовіча. Яго дзяцей выхоўваў Ян Ласіцкі, выдатны мысліцель і вучоны, імя якога ў нас таксама мала вядомае. З Глябовічамі яго звязвалі доўгія гады сяброўства. Мяркуецца, што і жыццё сваё ён скончыў у Заслаўі у 1599 годзе.

Прыгадаваючы эпізоды з жыцця Яна Янавіча Глябовіча, можна сказаць, што гэта быў рознабакова адукаваны чалавек і патрыёт. У мірны час ён займаўся дзяржаўнымі і грамадскімі справамі, калі ж патрабавалася сабраць войска і выступіць са зброяй у руках – Глябовіч рабіў і гэта. Ён быў сапраўдны чалавек Адраджэння.

Жанаты Ян Янавіч быў з Кацярынай Кратоскай. Памёр ён у 1590 г. Нядоўгае, але вельмі яркае жыццё!

Сыны Яна Янавіча таксама займалі высокія пасады. Ян у 1590 г. быў стольнікам літоўскім і старостам упіцкім, а ў 1594 г. – старостам радашкёўскім. Памёр рана – у 1604 годзе.

Мікалаі у 1605 г. быў падстолім літоўскім, а ў 1611 г. – ваяводам смаленскім, як, дарэчы, і яго продкі. У 1621 г. стаў кашталіянам віленскім. Памёр у 1642 годзе. Вядома, што па веравызнанню ён быў каталіком. Фундаваў касцёл і кляштар у Дуброўне. Існуюць звесткі, што ім быў пабудаваны драўляны касцёл у Заслаўі, а кальвінскі збор таксама перададзены каталікам (як бачым, не дапамагло і тое, што выхоўваўся Мікалаі кальвіністамі).

У Мікалая Янавіча і яго жонкі Марцыбелы Карэцкай былі два сыны: Ян Самуэль (служыў пры двары караля Жыгімонта III) і Юрый Кароль. Ян Самуэль памёр маладым. Цікава, што ў той жа год, калі і бацька. Сведчанне пра гэта знаходзім у Альбрэхта Радзівіла (але пад 1633 г.): “Таго ж месяца (снежня) памёр малады Глябовіч, сын кашталіяна віленскага ад гарачкі; бацька ж яго 18 дня мінулага месяца выправіўся да вечнасці ў Празе пад Варшавай. Такім чынам, у тым годзе адбывалася жалобная карціна пахавання бацькі і сына” (Pamiętniki Albrychta Stanisława Radziwiłła, Kanclerza Litewskiego. T. I. Poznań, 1839. S. 131).

Юрый Глябовіч, як і ўсе мужчыны роду, прысвяціў жыццё дзяржаўным справам. З 1633 года быў старостам анікштанскім і радашкёўскім. У 1639 г. – падскарбі літоўскі. У 1643 г. займаў пасады ваяводы смаленскага і вельмі шмат часу аддаваў справе фартыфікацыйнага ўмацавання Смаленска. Вядома, што ў 1644 і 1645 гг. прымаў актыўны ўдзел у пасаджэннях Сенату. Падчас бескаралеўя, у лютым 1648 г., быў сярод шляхты, што падпісала выбранне караля Яна Казіміра Вазы. У 1653 г. быў прызначаны старостам жмудзкім. У 50–60-ыя гг. XVII ст., падчас кровапралітнай і зацяжнай вайны з Маскоўскай дзяржавай, удзельнічаў і ў баявых дзеяннях, і ў дыпламатычных перамовах. Так, у 1651 г. быў камісарам на мірных перамовах у Белай Царкве, затым на перамовах 1659 г. У гэтай жа якасці ён выступаў таксама ў 1660, 1662, 1664 гадах. Нарэшце быў у складзе дэлегацыі Рэчы Паспалітай, што падпісвала вядомае Андрусаўскае замірэнне ў студзені 1667 года і па ацэнках сучаснікаў адыграў немалую ролю ў гэтай справе. Адзначаецца, што ён прытрымліваўся кампраміснага напрамку.

Глябовічы, відаць, страцілі з перадачай Смаленска і Дарагабужа Расіі частку сваіх спадчынных уладанняў. Безумоўна, гэта быў адчувальны ўдар.

У 1668 годзе як узнагароду за ўдзел у перамовах па заключэнні Андрусаўскага перамір’я Юрый Глябовіч атрымаў пасаду ваяводы віленскага, але пабыць на ёй давялося нядоўга – у красавіку 1669 года ён памёр. Ян Цядроўскі, які, відаць, добра ведаў Глябовіча, паколькі таксама ўдзельнічаў у палітычных і ваенных падзеях сярэдзіны XVII ст., у сваіх мемуарах распавёў аб гэтым так: “18 красавіка 1669 года ў чысты чацьвер памёр у Заслаўі за Мінскам, ніводнага сына не пакінуўшы, апошні Глябовіч Юрый Кароль, ваявода віленскі”. (Ян Цядроўскі. Успаміны // Помнікі мемуарнай літаратуры Беларусі XVII ст. Мінск, 1983. С. 132.) Юрый Кароль Глябовіч быў жанаты з Кацярынай Радзівіл, сястрой вядомага Януша Радзівіла, гет-

мана літоўскага. Мелі дзвюх дачок, якія ўзялі шлюб з прадстаўнікамі двух магутных родаў: Марцыбэла выйшла замуж за Марціна Агінскага, а малодшая – Крыстына – за Казіміра Сапегу. Як сведчаць гісторыкі, Крыстына Глябовіч была на той час адной з найбагацейшых нявест у Вялікім княстве Літоўскім.

Казімір і Крыстына Сапегі вызначаліся адметнай дабрачыннасцю. Яны фундавалі сродкі на пабудову храмаў, прычым розных веравызнанняў. У 1676 г. у Заслаўі яны заснавалі дамініканскі кляштар.

Заўважым, жанчыны роду Глябовічаў – гэта таксама цікавая тэма, але ж для асобнага расповеду.

Чытач, пазнаёміўшыся з прадстаўнікамі роду Глябовічаў, магчыма, падумае: а чаму ж у нашых гарадах няма вуліц, якія б насілі імя гэтага роду, іншых памятных адзнак? Глябовічы ж верай і праўдай служылі Айчыне. Баранілі яе са зброяй у руках, адстойвалі яе інтарэсы ў дыпламатычных перамовах, фундавалі храмы, дбаючы пра духоўнае ўзбагачэнне. Але наўрад ці варта задаваць гэтыя пытанні. Таму што, колькі ні задавай, адказу не атрымаеш ад тых, ад каго залежыць іх бюракратычнае вырашэнне.

Здаецца, сёння ў нас сапраўдны патрыятызм не ў пашане. Кім бы ні праяўляўся: сучаснікамі ці слаўнымі продкамі...

Змест

Да чытачоў	3
Юрый Хадзька. Меркаванні эксперта	5
Тэрарызм	5
Белорусская нацыянальная ідея	9
Беларусь – у НАТО	13
Міхаіл Пліско. Что принесет обществу мажоритарная система голосования	20
Віталій Сіліцкі. Дынаміка эканамічных рэформ в Центральной и Восточной Европе после возврата левых к власти	34
Радзім Гарэцкі. Ці багатая Беларусь на мінеральныя рэсурсы?	63
Валянцін Голубеў, Ірына Кітурка. Антоній Тызенгаўз – стваральнік мануфактур, асветнік і мецэнат	74
Ларыса Храмянкова. Глябовічы	96
In memoriam	105

Філаматы

Бюлетэнь Рэспубліканскага грамадскага аб'яднання
«Таварыства аматараў ведаў (філаматаў)»

Выдаецца з красавіка 1999 года.
Для ўнутранага карыстання ў грамадскай арганізацыі.
Распаўсюджваецца бясплатна.
Галоўны рэдактар Юрый Хадыка
Макет Зміцера Коласа

Падпісана да друку 24.06.2003. Фармац 62x84 1/16. Гарнітура Гармонд.
Друк рызаграфічны. Ум. друк. арк. 6,35. Наклад 299 асобнікаў. Заказ 1510.

Адрас рэдакцыі: 220012 Мінск, вул. Талбухіна, 17–16. Тэл./факс (017) 266-07-97

Надрукавана з арыгінал-макета заказчыка ў друкарні
УП «Ходр» ГА БелТІЗ, 220013, Мінск, вул. Вызвалення, 9.
Ліцэнзія ЛПІ № 91 ад 12.12.02 г.